

Su

Mesut Şen*

Su hidrojenle oksijenden oluşan ve sıvı hâlde bulunan, renksiz, kokusuz ve tatsız maddenin adıdır. Başka dillerde olduğu gibi dilimizde de, söz konusu maddenin adı olmak dışında, bu maddenin yoğun olarak göl, deniz gibi bir yerde toplanan veya dere, ırmak gibi bir yöne doğru akan kütlelerine de su adı verilmektedir. Yine meyve, sebze ve çiçek gibi bitkilerden sıkılarak, kaynatılarak veya imbikten geçirilerek elde edilen sıvı da dilimizde su kelimesi ile adlandırılmaktadır.

Türk dilinin tarihî şivelerinde de su kelimesi ile kastedilen kavram, yukarıdaki tanımdan farklı değildir. Eski Türkçe devresinde, Kök Türk harfli metinlerde *sub* ve Uygur harfli metinlerde de *suv* şekillerinde okunan su kelimesi, *İrk Bitig*'de, *Sub içip(e)n, yaş yip(e)n ölümde ozmuş tir*. "Su içerek ve taze ot yiyerek ölümden kurtulmuş, der." (İrkB 17) cümlesinde madde adı olarak geçerken, *Tonyukuk* kitâbesinde, bugünkü Türkçede olduğu gibi (Meselâ, Fırat suyu, Çıgılı suyu, Soldere suyu, Gökçesu, Karasu v.s.), 'ırmak, akarsu, dere' manasında özel isme dâhil bir tür ismi olarak kullanılmaktadır: *Anı subk[a] b(a)rd[ımız]. Ol sub kodı b(a)rd(i)m(i)z*. "Anı ırmağına vardık. O ırmaktan aşağıya doğru gittik." (T 27). Orta Türkçe devresinde de, Arap harfli metinlerde *suw* şeklinde okunan su kelimesi özel isme dâhil bir tür ismi olarak 'ırmak' manasına gelmektedir: *Etil suwı* 'İtil ırmağı' (Kâş 49/9), *Yamar suwı* 'Ob ırmağı' (Kâş 52/15). Çiçek, meyve ve sebzelerden sıkılmak veya kaynatılmak suretiyle elde edilen sıvıya su adının verilmesini ilk olarak Uygur metinlerinde rastlamaktayız: *kuru üzüm suvı* 'kuru üzüm suyu' (H 1: 83). Yine Uygur Türkçesinde geçen *köne suvı* 'cıva' (H 1: 108) örneğinde görüldüğü üzere, *suv* kelimesi, bu devrede sıvı, mayi, yani bulunduğu kabın şeklini alan madde karşılığında kullanılmaktadır. Su kelimesi Eski Türkçe devresinde mecazî manada da görülmektedir. Meselâ *Kül Tigin* kitâbesinde, ateşi

* Doç. Dr. Mesut Şen
Marmara Üniversitesi, İstanbul.
mesudsen@gmail.com

söndüren bir maddenin adı olmak hasebiyle, ateşle beraber birbirine düşman iki zıt kutuptan birini temsil etmektedir: *(A)nça k(a)zg(a)n(i)p bir(i)ki bod(u)n(u)g ot sub kılm(a)d(i)m*. "Öylece kazanıp birleşik milleti ateş (ile) su (gibi birbirine düşman) kılmadım." (KT-D 22)

Eski Türkçe metinlerde *sub* ve *suv* şekillerinde yazılan su, özel ismin yanında bir tür ismi olarak 'ırmak' karşılığında kullanılmakla birlikte, 'ırmak' manasına gelen asıl kelime *ögüz*'dür. Dolayısıyla *ögüz* kelimesinin bu devrede özel isme dâhil bir unsur olarak *sub* ~ *suv*'dan daha fazla tercih edildiği görülmektedir. Meselâ Kök Türk kitâbelerinde Çin'in ikinci büyük nehri olan Hwang-Ho ırmağına *Y(a)ş(i)l Ög(ü)z* (KT-D 17, BK-D 15), Seyhun (Sır Derya) ırmağına *Y(i)nçü Ög(ü)z* (T 44, KT-G 3, BK-K 3), İrtiş ırmağına *(E)rt(i)ş ög(ü)z* (T 35, KT-D 37, BK-D 27) adı verilmektedir. Uygur yazmalarında da Ganj gibi büyük nehirler için *ögüz* kelimesi kullanılmaktadır: *Gañ ögüz suvı* 'Ganj ırmağı' (Mayt 8/21). Keza Kâşgarî'de *ögüz* kelimesi, Ceyhun (Amu Derya) ve Fırat gibi olan her ırmağa (Ar. *vâd-in câr-in*) (Kâş 41/10) verilen bir isimdir. Kâşgarî ayrıca, Oğuzların *ögüz* kelimesini tek başına kullandıklarında, hususıyla Benaket vadisini kastettiklerini belirtmektedir. Çünkü Oğuz şehirleri bu vadinin kenarlarındadır. Türk diyarındaki birçok nehir de bu isimle anılmaktadır (Kâş 41/10-15). *Ögüz* kelimesine Hakaniye Türkçesinden sonraki tarihî şivelerde, *Codex Cumanicus*'ta geçen bir örnek dışında, rastlanmamaktadır: *ögüz [ochus]* 'ırmak' (CC 26/19). Fakat kelime birkaç çağdaş şivede yaşamaktadır: SUyg. *ügüz* 'ırmak', Hks. *üüs* 'ırmak'. *Ögüz* kelimesi Türkçenin şivelerinde neredeyse unutulmuş bir kelime olmakla birlikte, 'nehir' manasında Türkçeden Farsçaya geçmiştir (Doerfer 1965, 2: 156 [613 n.]). Bir görüş *ögüz* kelimesinin menşeyini, Moğolcada *üyer* şeklinde varyantının olmasından dolayı, Altay dil birliğine dayandırmaktadır (Starostin v.d. 2003, 1: 613). Bu yüzden *ögüz*'ü Altayist bir kelime olarak görenler veya aslının Moğolca *üyer*'e dayandığını düşünenler tarihî metinlerde kelimeyi umumiyetle *ügüz* şeklinde okumuşlardır. Ne var ki Uygur Türkçesinde aynı kökten geldiğini düşündüğümüz, yine 'ırmak' anlamına gelen *ögen* kelimesi bulunmaktadır: *ögen ögüz suvı* 'ırmak suyu' (TT 5: A/23). Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerde bir kavramın eş anlamlı kelimelerle ikileme şeklinde karşılanması çok sık görülen bir husustur: *asıg tusu* 'fayda' (AY 23/2) gibi. *Ögen* ve *ögüz* kelimeleri de birbirinin müteradifidir. Bize göre *ögüz* ve *ögen* kelimeleri 'su çıkmak' veya 'su akmak' manasına geldiğini varsaydığımız **ö-* fiilinin birer türevi olmalıdır. Buradan da 'su çıkan yer' veya 'dere' anlamlarında **ög* kelimesinin türetildiğini tahmin ediyoruz. Nitekim Türkiye Türkçesi ağızlarında **ög* kelimesi ile aynı kökten geldiğini düşündüğümüz *övek* 'içinden su çıkan sulak yer' (DS 9: 3361a), *övenek* 'akarsuyun yavaş aktığı yer' (DS 9: 3362b), *öyek* ~ *öynel* 'ilk baharda yerden kaynayıp bir

süre sonra kaybolan su' (DS 9: 3364b, 3366a) kelimelerinin bulunması bu görüşümüzü teyit etmektedir. *Ögüz* ve *ögen* kelimelerinin sonunda bulunan +z ve +Xn ekleri ise bizce birer çokluk ekidir. Ancak söz konusu ekler, çokluk kavramıyla uyumlu olarak, her iki kelimeye 'derelerin birleştiği yer', yani 'ırmak' anlamını vermektedir. *Ögen* kelimesinin günümüzdeki varyantları Güney Sibiryâ şivelerinde hâlen yaşamaktadır: Alt. *ön* 'su yatağı', Tel. *ö:n* 'ırmak yatağı'. W. Radloff'un tespitine göre Güney Sibiryâ şivelerinin Lebed ve Tuba ağızlarında Biya ırmağına da *ö:n* adı verilmektedir (Radloff 1960, 1: 1214). Uygur Türkçesinde 'vadi' anlamına gelen *öz* ve onun +Ak isimden isim yapma eki ile yapılmış türevi olan *özek* kelimeleri de bize göre *ö- fiilinden türetilmiş kelimelerdir: *öz* 'vadi' (Hüen-ts 5: 66/18), *özlerdeki özeklerdeki* 'vadilerdeki ve küçük vadilerdeki' (TT 5: B/122). Kâşgarî'de de *öz* 'vadi, koyak (Ar. *al-vâdî fi'l-cibâl*)' (Kâş 34/17) anlamına gelmektedir. Kâşgarî kelimeye *tag özi* 'dağ vadisi' (Kâş 35/1) dendiğini de belirtmektedir. Kâşgarî'de ayrıca kelimenin Çiğilce söylenen şekli olan *özi* 'vadi, koyak (Ar. *al-vâdî fi'l-cibâl*)' (Kâş 57/6-7) kelimesi de geçmektedir. Eski Türkçede 'küçük vadi' karşılığındaki *özek* kelimesi ise Kâşgarî'de 'belin iç yanında bulunan damar (Ar. *al-abhar*)' (Kâş 48/8) manasındadır. Yine Kâşgarî'de 'oyularak havuz yapılan yer' anlamında *özük* (Kâş 48/7) kelimesi görülmektedir. Söz konusu eserde 'büyük derelerden ayrılan her kol'a ise *özük suw* (Kâş 48/8) denmektedir. Tarihî şivelerden Harezmi ve Osmanlı Türkçelerinde *öz*, 'vadi' (Rab. 188a/9; TTS 5: 3159; Evl. 1: 135b/3), Osmanlı Türkçesinde *özek*, 'kuru dere' (Evl. 7: 186a/34) ve Kıpçak Türkçesinde de *öz*'ün -Xn çokluk ekinden yapılmış bir türevi olan *özen*, 'boğaz, vadi (Ar. *al-halîc va'l-nahr*)' (Hayyân 12b) ve 'nehir' (Tuh 36a/6) anlamlarında görülmektedir. Çağdaş ağız, şive ve lehçelerde de *ö- fiilinin türevlerine çeşitli manalarda bolca rastlanmaktadır: T.H.A. *ömel* 'çukur, kuyu' (DS 9: 3334); YUyg. *örek* 'çukur'; Krç.-Blk. *örleş* 'otlak'; Kır. *öröön* 'vadi'; T.H.A. *öz* 'su arkı, dere, çay, küçük göl, pınar, derelerin çıktığı yer, tepeler arasındaki çukur, koyak; sulak verimli yer, otlak; su kıyısındaki yeşil yer, ova; geniş ve büyük hendek; sel sularının aktığı yerde yaptığı yarıklar' (DS 9: 3367b-3368a), Tuv. *ös* 'atar damar', Çuv. *var* (< E.T. *öz*) 'çukur, dere, vadi'; T.H.A. *özden* 'suların geçtiği yer, su geçidi' (DS 3369a); T.H.A. *öze* 'civırmak; yoğurt, pekmez v.b. şeyleri sulandırmak' (DS 9: 3371a); T.H.A. *özek* 'susuz dere' (DS 9: 3369b), Kzk. *özek* 'akarsu yatağı', Alt. *özök* 'nehir, çay, nehir yatağı'; T.H.A. *özelti* 'yamaçlardan akan sel suları, küçük dere' (DS 9: 3370b); T.H.A. *özen* 'su arkı, dere, çay, birbirine yakın iki dağ arasındaki uzaklık, tepeler arasındaki çukur, koyak' (DS 9: 3371a), Özb. *özän* 'su kanalı, su yolu', YUyg. *özen* 'ırmak, çay, kanal', Kar. *özen* 'ırmak', Krç.-Blk. *özen* 'ırmak, vadi', Tat. *üzen* 'vadi', Başk. *üzen* 'vadi', Kzk. *özen* 'ırmak, nehir', Kır. *özön*

'nehir yatağı', Hks. *özen* ~ *özön* 'çukur, çukurluk, yar', Tuv. *özen* 'çukurluk', Alt. *özön* 'nehir için kol'; T.H.A. *özenti* 'dağ eteklerinde, iki sırt arasındaki düzlük; su ağzında, dere kıyılarında bulunan düzlük; derelerin, sellerin, pınar ayaklarının aka aka aşındırdığı topraktaki doğal yarık; düz yerdeki çukurlar; kurumuş göl çukuru; akarsuyun getirdiği birikinti' (DS 9: 3371b); T.H.A. *özge* 'iki dağ arasındaki dereciklerin birleştiği yer, derenin başlangıcı' (DS 9: 3371b); T.H.A. *özmek* 'bataklık, sazlık yer' (DS 9: 3372). *Ö- fiilinin bir türevi de tarihî şivelerde 'nem, ıslaklık' manasında geçen *öl* kelimesi olmalıdır. Bu kelime ve bu kelimedenden türetilmiş *öleñ* (< *öl+eñ*) 'ıslak olan, nemli' ve *öli-* (< *öl+i-*) 'ıslanmak' kelimeleri tarihî metinlerde değişik manalarda sıkça görülmektedir: E.T. *öl* 'nem, ıslaklık' (Caferoğlu 1968, 150), *öleñ* 'ıslak yer, çayır' (AY 544/15); Hak. *öl* 'nem, ıslaklık' (Kâş 170/8), *öli-* 'ıslak olmak, ıslanmak' (Kâş 557/4); Har. *öl* 'nem, ıslaklık' (MM 84/2), *öl* ~ *höl* 'nem, ıslaklık' (Rab 174b/18, 198b/21); Kıp. *ölü-* 'ıslanmak' (Tuh 5a/7); E.A.T. *öl* 'nem, ıslaklık, su dolu yer': *Sıdk bağı biteydi gölünden / Kurumayaydı gölü ölünden* (TTS 5: 3075), *ölen* 'önceki yıldan kalma kuru ot' (Evl. 7: 125b/7), *ölü-* 'ıslanmak' (TTS 5: 3082); Çağ. *öleñ* 'çayır' (Seng 86a/19). Çağdaş şive ve lehçelerde de *öl* ve türevleri çeşitli anlamlarda karşımıza çıkmaktadır: T.H.A. *öl* 'toprağın nemli, tav' (DS 9: 3328), *ölen* ~ *ölenek* 'çiçekli çayır' (DS 9: 3330), *öllü* 'yaş, nemli' (DS 9: 3332), *öllüt-* 'ıslatmak' (DS 9: 3333); Tkm. *ö:l* 'nemli ıslak', *öleñ* 'otluk çimenlik yer', *ölle-* 'ıslatmak'; Özb. *hól* 'ıslak, nemli', *hóllä-* 'nemlenmek, ıslanmak'; YUyg. *höl* 'ıslak, nemli', *höldi-* ~ *hölli-* 'ıslatmak', *öleñ* 'ot, bitki'; Tat. *ülen* 'ot, otlu yer'; Kır. *öl* 'nemli, ıslak', *ölöñ* 'ot'; Alt. *ölöñ* 'ot, kuru ot', *ülci* ~ *ülcü* 'bataklık'; Hks. *öl* 'nem, ıslaklık', *öleñ* 'ot', *ölle-* 'ıslatmak'; Şor. *öl* 'ıslak, yaş', *öleñ* 'ot, yeşil ot', *ölle-* 'ıslatmak'; Tuv. *öl* 'ıslaklık, nem'; Yak. *üöl* 'nem, ıslaklık'; Çuv. *vile* 'nem, ıslaklık'.

Kâşgarî, *ögüz*'ün eş anlamlısı olarak bir de *tadgun* kelimesinden bahsetmekte ve her iki kelimenin birbirinin yerine kullanılabildiğini ifade etmektedir: 'Fırat'a benzer ırmak, ırmak anlamındaki *ögüz* kelimesi gibi (Ar. *ögüz li-kulli vâd-in câr-in*)' (Kâş 220/8). Bir görüş *tadgun* kelimesinin doğru şeklinin *tod-* '(suyla) dolmak' fiilinin bir türevi olarak *todgun* olması gerektiğini öne sürmektedir (Clouston 1972, 453b). Bize göre *tadgun*, muhtemelen 'akarsu, dere' manasına gelen **tad* ismine +*gUn* çokluk ekinin getirilmesi ile türetilmiş bir kelimedir. Kök Türkçede *tay* 'çocuk' ismine +*gUn* ekinin getirilmesiyle oluşturulan *taygun* (KT-GD) kelimesinin 'çocuklar' anlamına gelmesi gibi, *tadgun* kelimesi de başlangıçta 'akarsular, dereler' karşılığında bir kelime iken daha sonraki devrelerde 'ırmak' manasını kazanmış olmalıdır. Eski Türkçede 'akarsu, dere' manasında **tad* ismine rastlanmamakla birlikte, Sogdcada 'akarsu' manasında *tay?* < **taha*, *tγhy* < **tac* 'stream, cûybâr' (Gharib

2004, 2: 386b) kelimesi bulunmaktadır. Şu hâlde, yukarıda belirttiğimiz üzere, *ög kelimesine +z ve +Xn çokluk ekleri getirilerek 'ırmak' manasında *ögüz* ve *ögen* kelimelerinin türetilmesi gibi, **tad* kelimesine getirilen +gUn çokluk ekiyle de *tadgun* kelimesi türetilmiş olmaktadır. Kâşgarî'de esasen 'nehir kolu' karşılığında geçen *tarım* (Kâş 199/16) kelimesinden +t çokluk ekiyle türetilen *tarmut* (Kâş 227/1) kelimesinin 'dağlardaki dereler ve vadiler' manasına gelmesi bu görüşümüzü lengüistik açıdan desteklemektedir.

Tarihî şivelerde 'ırmak' anlamına gelen bir diğer kelime *arık*'tır. Kâşgarî'de 'nehir (Ar. *an-nahr*)' (Kâş 45/6) anlamına gelen *arık* ile ırmaktan ziyade, dere, akarsu veya ark, sulama kanalının kastedildiği anlaşılmaktadır: *Agılda oğlak tugsu arıkda otı öner*. "Ağılda oğlak doğsa derede otu biter." (Kâş 45/6). *Ol arıknı ağızladı*. "O dereye ağız açtı." (Kâş 153/15). *Er arık kazdı*. "Adam ark kazdı." (Kâş 268/13). *Kazuk arık* 'kazılmış ark' (Kâş 192/9). *Arık* kelimesi Hakaniye Türkçesinden sonraki devrelerde de benzer anlamlara gelmektedir: Har. *arık* 'dere, ark' (Rab 169a/21, Neh 55/2, ME 32/4); Kıp. *arık* 'nehir (Ar. *an-nahr*)' (Tuh 36a/6), *ark* 'nehir (Ar. *an-nahr*)' (Hayyân 11a); E.A.T. *arık* ~ *ark* 'dere, ark' (TTS 1: 214); Çağ. *arık* 'su yolına derler ki anı su akmak için kesmiş olalar. Degirmen arku gibi' (Abuşka 9); *arık* 'nehir' (Seng 37b/15). Kelime çağdaş şivelerde de çeşitli varyantlarıyla aynı anlamda bulunmaktadır: T.T. *ark*, T.H.A. *arıg* ~ *arık* ~ *arh* ~ *aruk*, Azr. *arh*, Tkm. *a:rik*, Özb. *ärık*, YUyg. *érik*, Krç.-Blk. *arık*, Tat. *arık*, Başk. *arık*, KKlp. *arık*, Kzk. *arık*, Kır. *arık*, Alt. *arık*, Tuv. *arık*. Kelime Farsça, Rusça, Macarca ile Balkan ve Kafkas dillerine de geçmiştir (Doerfer 1965, 2: 52-53 [469 n.]). *Arık* kelimesinin menşei hususunda birkaç görüş bulunmaktadır. Bazı dilciler kelimenin kökenini Ermenice veya Orta Farsçaya dayandırırken, bazıları da onun *yar-*/**ar-* 'yarmak, kesmek' veya **ar-* 'geçmek' fiilinin bir türevi olduğunu ileri sürmektedirler (Sevortyan 1974, 1: 187-189; Eren 1999, 17; Eyuboğlu 2004, 38; Tietze 2002, 194b-195a; Nişanyan 2007, 49). Bize göre de *arık* kelimesi **ar-* fiilinin bir türevidir. Ancak biz söz konusu fiilin *yar-* fiilinin bir varyantı olduğunu düşünmüyoruz. Bize göre o, 'geçmek' manasında bir fiil de değildir. Kanaatimizce **ar-* fiili, 'kazmak, oymak' anlamında, ancak *yar-*'tan ayrı bir fiil olmalıdır. Türk dilinin tarihî şivelerinde 'kazmak, oymak' anlamında **ar-* fiili bulunmamakla beraber, çağdaş şivelerden Hakas Türkçesinde 'kütük oymak' manasında *ar-* (Gürsoy Naskali v.d. 2007, 45b) fiili karşımıza çıkmaktadır. Tarihî şivelerde **ar-* fiilinin *arık* dışında başka türevlerine de rastlamaktayız: E.T. *arku* 'boğaz, çukur yer' (Hüen-ts 5: 8/7), *arku* 'geçit, boğaz': *Arku taglarig yañıkurtur*. "Sarp dağları yankılatır." (TT 9: Z/77), *arku* 'nehir, dere' (Gabain 1988, 261); *arkur-* (Kelime *arku*'dan +r- ile türetilmiş olmalı, *belgü+r-* gibi) 'çapraz geçmek' (AY 133/21); *art* 'dağ sırtı, zirve, dağ

geçidi' (IrkB 6; Hüen-ts 5: 49/3; Gabain 1988, 55 [131 n.]); Hak. *argu* 'iki dağ arası derin dere, vadi' (Kâş 76/9); *argula-* 'arasından geçmek' (Kâş 159/11); *art* 'dağ geçidi, dağ sırtı (Ar. 'akaba)': *Ermegüğe eşik art bolur*. "Tembele eşik dağ sırtı olur." (Kâş 33/9). **Ar-* fiilinin türevlerine Hakaniye Türkçesinden sonraki devrelerde de tesadüf edilmektedir. Meselâ Çağatay Türkçesinde *arga* ~ *argav* kelimesi 'akarsu, dere, çay' manasına gelmektedir (Şeyh Süleyman 1298, 9a). *Arga* kelimesi aynı anlamda Farsçaya da geçmiştir (Doerfer 1965, 2: 42 [456 n.]). Yine *Kitâb-ı Dede Korkud*'da *argap* kelimesi bulunmaktadır: *Argap argap kara taguñ yihılmış-ıdı yüceldi ahır* (DK-Dresden 117/4, DK-Vatikan 49/11). O. Şaik Gökyay, Çağatay Türkçesinde geçen 'sarmak' manasındaki *arga-* fiilinden hareketle (Gökyay 2000, 165), *argap argap* ikilemesine 'kıvrım kıvrım' (Gökyay 1976, 88) manasını vermekte, Muharrem Ergin de *arga*'nın 'halka?' (Ergin 1963, 18) manasında bir kelime olabileceğini düşünmektedir. *Kitâb-ı Dede Korkud*'daki *argap* kelimesi de bizce 'kazmak, oymak' manasındaki **ar-* fiilinin bir türevi olmalıdır. Şu hâlde *argap argap*, 'oyuk oymak' anlamındaki *arga-* (**ar-ı-k+a-*) fiilinden *-p* zarf-fiil eki ile oluşturulmuş bir ikilemedir. Bu sebeple biz söz konusu ikilemeye 'oyula oyula', 'kazıla kazıla' veya 'oylum oylum' anlamını veriyoruz. Buna göre *argap argap* ikilemesi *kara tag*'ın bir sıfatı değil, tersine *yihıl-* fiilinin zarfı olmalıdır. Çünkü *Kitâb-ı Dede Korkud*'da geçen "*Argap argap kara taguñ yihılmış-ıdı, yüceldi ahır*" cümlesinde önce yıkılan ve daha sonra tekrar yükselen bir dağdan bahsedilmektedir. Bu sebeple *argap argap*'ın 'oyula oyula' veya 'kazıla kazıla' anlamı cümlenin bağlamına da uygun düşmektedir. **Ar-* fiilinin tarihî şivelerde tespit ettiğimiz benzer türevlerini çağdaş şive ve lehçelerde de görmekteyiz: T.H.A. *arga* 'dağın kuz tarafı' (DS 1: 308b), *argadal* ~ *argıdaal* ~ *argıt* 'dağ beli, geçit, boğaz' (DS 1: 311a); Krç.-Balk. *aran* 'çukur yer, vadi'; Tat. *argı* 'dere'; Kır. *art* ~ *artuu* 'dağ geçidi'; Alt. *artu* 'nehirin dibindeki seki'; Hks. *arga* 'sıra dağ', *argı* 'ark, kanal, su yolu', *arig* 'orman, koru' (< E.T. *arig* 'orman, koru' Mayt 7/26), *art* 'geçit, boğaz'; Tuv. *arga* ~ *arig* 'orman', *art* 'geçit'. Moğolcada 'ırmak veya derenin kurumuş yatağı; bir dağın yamacına yağmur sularının açtığı dereler' anlamlarına gelen *arag* (Lessing v.d. 1995, 47b) kelimesi de bizce **ar-* fiilinin türevi olarak Türkçeden alıntıdır. Yine Uygur Türkçesinde 'fundalık, çalılık' ve 'ada' (Caferoğlu 1968, 18; Gabain 1988, 261a) manalarında bulunan ve 'ada' manasıyla Moğolcaya da geçen *aral* (Lessing v.d. 1995, 48b) kelimesi de **ar-* fiilinin bir türevi değildir. Fiilden isim yapma eki olan *-l*, Moğolca ve Türkçede müştereken kullanılan bir ektir. Meselâ Uygur Türkçesinde bulunan 'boğaz, vadi' manasındaki *kısıl*, *kıs-* fiilinden *-l* ekiyle türetilmiş bir kelimedir: *kıs-ı-l* (Gabain 1988, 53 [117 n.]). Tabii kelimenin Uygur Türkçesinde *aral* şekli dışında, **arıl*

şekline hiç tesadüf edilmemesi dikkat çekicidir. Ancak Uygur Türkçesinde kelime ve eklerde $i > a$ ünlü değişiminin belirgin bir özellik olduğunu unutmamak gerekir: *amrıl-* 'sakinleşmek' fiilinin tabanı **amı-* fiilinden türetilen 'sakin, sessiz' anlamındaki *amıl ~ amal* (Gabain 1988, 37 [20 n.]) kelimesinde görüldüğü gibi. *Aral* kelimesi Çağatay Türkçesi ile çağdaş şivelerde de bulunmaktadır: Çağ. *aral* 'ada' (Seng 36/9); Özb. *arâl* 'ada', YUyg. *aral* 'ada', Kır. *aral* 'ada', Alt. *aral* 'orman; genellikle nehir ve göllerin çevresinde bulunan çalılık'. Klasik sonrası Çağatay Türkçesinde 'nehirden ayrılan su kolu' anlamında bir de *arna* (Şeyh Süleyman 1298, 10) kelimesi görülmektedir: *Yemreli, Muz Kömgen nâhiyatıda, Çavdur Atalık arnasınıñ kenârıda mutavattın bolsunlar.* "Yemreli (kabilesi) Muz Kömgen nahiyesinde, Çavdur (kabilesi) Atalık deresinin kenarında yerleşsinler." (Fİ 190b/15-16) Söz konusu kelime de **ar-* fiilinin bir türevi olmalıdır. Özbek ağızlarında da aynı anlamda *ärnä* kelimesi bulunmaktadır (Marufov 1981, 54).

Kâşgarî'de *arık* kelimesinin müteradifi olarak, yani 'su kanalı, dere' anlamında, peltek *d* ile yazılmış *kadag* kelimesi de bulunmaktadır: *kadag kazturdı* 'su kanalı kazdırdı' (Kâş 362/2). Bir görüş söz konusu kelimenin eserde yanlış yazıldığını aslının *kudug* 'kuyu' olması gerektiğini iddia etmektedir (Clauson 1972, 597b). Ancak Kâşgarî'de on yerde geçen *kudug* ve *kuyug* kelimeleri daima Arapçada 'kuyu' anlamına gelen *bi'r* (Kâş 212/3, 229/15, 230/9, 240/6, 344/13, 448/11, 496/3, 545/4, 568/6, 636/17) kelimesiyle karşılanmıştır. Hâlbuki eserde *kadag* kelimesine Arapça 'nehir (Ar. *an-nahr*)', yani 'su kanalı' (Kâş 362/2) manasının verildiği görülmektedir. Bu sebeple biz *kadag* kelimesini aynı dönemdeki *arık*'ın benzeri bir kelime olarak görmek gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü başka tarihî veya çağdaş şivelerde 'su kanalı' manasında *kadag* kelimesine rastlanmasa da, Eski Türkçede 'hendek' manasında *karım* (TT 10: 249), Orta Türkçede de aslen 'yarık' demek olan *kak* (Kâş 407/10) kelimeleri bulunmaktadır. Bizim düşüncemize göre her üç kelime de 'kazmak, oymak, yarmak' manasına geldiğini varsaydığımız **ka-* fiilinden türetilmiş olmalıdır. Yine Eski Türkçeden beri dilimizde bulunan *kaz-* 'kazmak' (TT 6: 82) fiili de bize göre **ka-* fiilinin türevidir. Şu hâlde *kadag* kelimesi de **ka-* fiilinden türetilen ve yine 'kazmak, oymak' anlamına gelen **kad-* fiilinin türevi olmalıdır. Kâşgarî'de 'ağaçtan oyulmuş nesne' manasına gelen ve peltek *d* ile yazılmış olan *kadık* (Kâş 192/7) kelimesinin varlığı bu görüşümüzü teyit etmektedir. Yine *kadag* kelimesinin Orta Türkçedeki 'su kanalı' anlamıyla ilişkili olarak Türkiye Türkçesinin Niğde ağzında 'bir değirmeni döndürecek kadar kuvvetle akan su, su arki' manasında *kadarak* (DS 8: 2589b) kelimesi bulunmaktadır. Moğolcada 'saplamak, çakmak, mıhlamak, çivilemek' anlamlarına gelen *hada-* (Lessing v.d. 1995, 902a) fiilini de **kad-* fiili

ile ilişkili görmek ihtimal dâhilindedir. Moğolca *hada-* fiilinin Türkçe varyantlarına çağdaş şivelerde bolca rastlanmaktadır: T.H.A. *kada-* 'sıkıştırmak, bağlamak; iki şeyi birbirine çivi ile iliştiirmek', *kadak* 'ayakkabıların altına çakılan demir çivi, küçük çivi' (DS 8: 2588-2589); Azr. *gadag* 'çivi'; Tkm. *gadak* 'çivi'; Özb. *kädä-* 'saplamak, çivilemek', *kädäk* 'çivi'; Tat. *kada-* 'saplamak, çakmak, çivilemek', *kadak* 'çivi'; Başk. *kazak* 'çivi'; Kzk. *kada-* 'saplamak, çakmak, çivilemek', *kadak* 'çivi'; Kır. *kada-* 'saplamak, sokmak, çivi çakmak', *kadoo* 'at bağlanacak kazık, çivi'; Tuv. *kada-* 'saplamak, çakmak, çivilemek', *kadag* 'çivi'. Yukarıda belirtildiği üzere, ilk defa olarak Uygur Türkçesinde geçen ve '(kale için) hendek' manasına gelen *karım* ~ *karam* (TT 10: 249; Pelliot 1914, 39/4-5), **kar-* fiilinden türetilmiş bir kelimedir: *karım* < **ka-r-t-m*. Dolayısıyla o da **ka-* fiilinin bir türevidir. Eski Türkçede 'kazmak, oymak' manasında **kar-* fiili bulunmasa da, Kâşgarî'de 'boğmak, tıkmak, boğulmak, taşmak' karşılığında *kar-* fiili geçmektedir: *Er suwka kardı*. "Adam suda boğuldu." *Suw arıktın kardı*. "Su arktan taşıtı." (Kâş 524/17). Daha sonraki dönemlere ait tarihî şivelerde de *kar-* fiiline nadiren tesadüf edilmektedir: Kıp. *kar-* 'suya batmak, dalmak' (Toparlı v.d. 2007, 126b), *kar-* 'boğazda bir şey kalmak, boğaz tıkanmak' (Tuh 27a/9); E.A.T. *kar-* ~ *karıl-* 'su, önündeki set dolayısıyla birikip kabarmak', *karmak inmek* 'met cezir olmak' (TTS 4: 2302- 2318). *Karım* kelimesi Orta Türkçe devresinde 'hendek' dışında, 'mezar' anlamıyla da karşımıza çıkmaktadır:

Kalı içse suwnı tüketü tükel

Tükedü tiriglik kazıldı karım

(KB 6063)

"(Kim rüyasında bir bardak) suyu tamamen içerse, hayatı tükendi ve mezar kazıldı (demektir)."

Çağdaş şivelerde de *kar-* fiili ile türevlerine rastlamaktayız: T.H.A. *kar-* 'bendin ya da arkın suyu çoğalmak, taşmak', *kargın* 'suların çoğalarak taşmış, kabarmış durumu; erimiş buz ve kar parçalarının oluşturduğu akarsu; taşmış akarsuların toprak üzerindeki donmuş durumu; karla karışık yağın yağmur; çağlayan; kaynak; ark, su birikintisi', *karık* 'bağ ve bahçelerde sulamak için açılan ince su yolu, ark', *karım* 'bağın üst tarafına kazılan, yağmur sularını biriktirmeğe yarayan uzun çukur, ark' (DS 8: 2659-2665); Azr. *garım* 'çadırın içine su girmemesi için etrafına kazılan hendek, ark; çeşitli maksatlar için kazılan çukur'; Tkm. *garım* 'hendek'. Moğolcada bulunan *haraca* ~ *haraci* 'donmuş bir nehrin içindeki donmamış su birikintisi', *hargi* 'akarsuyun hızla akan yeri' ve *hargil* 'nehirdeki sığ alan' (Lessing v.d. 1995, 935b-936b) kelimeleri de *kar-* fiilinin Moğolca türevleri olmalıdır. Söz konusu

kelimelerden bir kısmı Moğolcadan Türk dilinin Güney Sibirya şivelerine de geçmiştir: Hks. *haraçi* '(ırmak, göl ve denizde) buzlar arasında donmadan kalan yer'; Şor. *karalçı* 'çay, göl ve denizde buzlar arasında donmamış olarak kalan yer'; Tuv. *haraalça* 'suda donmamış bölüm'. Kâşgarî'de geçen ve esasen 'yarılmış, yarık (Ar. *falik*)' anlamına gelen *kak* (Kâş 407/10, 512/16) kelimesi de bize göre **ka-* fiilinden türetilmiş bir kelimedir: *erük kaku* 'yarma şeftali (Ar. *faliku'l-havh*)' (Kâş 407/11). Kelimenin, hususıyla bıçakla ortadan çizilen, üzeri yarılan veya dilimlenerek kurutulmaya bırakılan meyve, et v.b. şeyleri ifade etmek maksadıyla kullanıldığını düşünüyoruz. Nitekim Türkiye Türkçesi ağızlarında *kakla-* kelimesi 'kurutmak için meyveleri çizmek ya da parçalara ayırmak' (DS 8: 2604a) manasına gelmektedir. Tabii meyve, et gibi şeyler üzerleri yarılarak kurutulmaya bırakıldığı için *kak* kelimesi daha bu dönemde 'kurutulmuş, kuru' yan anlamıyla da karşımıza çıkmaktadır: *kak et* 'dilim dilim edilerek kurutulmuş et (Ar. *al-lahmu'l-kadîd*)' (Kâş 407/11). *Kaklar kamug kölerdi*. "Kuru yerler tamamen gölleşti." (Kâş 99/11, 407/13). *Kak*, esasen 'yarık' anlamında bir kelime olduğundan dolayı anlam genişlemesiyle 'kazılmış veya oyuk yer, çukur' manasını da ihtiva etmektedir. Bu sebeple Kâşgarî'de geçen *kak suw* (Kâş 512/17) tamlaması 'su birikintisi, göl (Ar. *gadîr*)' manasına gelmektedir. Aynı paraleldeki anlam çeşitliliği kelimenin türevlerinde de göze çarpmaktadır: *Et kaklandı*. "Et kurutuldu." *Suw kaklandı*. "Su toplandı." (Kâş 392/6). *Ol añar et kaklattı*. "O ona et kurutturdu." (Kâş 437/9). *Et kaksıdı*. "Et kurutuldu." (Kâş 569/10). Hakaniye Türkçesinden sonraki devrelerde kelimenin 'kurutulmuş, kuru' yan anlamının, 'yarık, oyuk' ve buna bağlı olarak genişletilen 'su birikintisi, suyun toplandığı çukur' temel anlamından daha fazla öne çıktığı görülmektedir: Har. *kakla-* 'eti dilimleyerek kurutmak' (ME 83/6), *kakşa-* 'dağılmak, parçalanmak' (Rab 23a/19); Kıp. *kak* 'taş üzerinde olan ve su toplanan göz gibi çukur; pastırma' (Hayyân 73), *kak* 'dilimlenerek kurutulmuş (Ar. *kadîd*)' (Tuh 29a/6), *kak et* 'dilimlenerek kurutulmuş et (Ar. *al-kadîd*)' (Bul 8/9), *kakla-* 'eti parçalamak' (Mecm 43a/8), *kakla-* 'kurutmak' (Tuh30a/12), *kakrak* 'ot bitmeyen yer' (Hayyân 73), *kaksı-* 'kokmak, bozulmak' (Tuh 18a/13); E.A.T. *kak* 'kırlarda içine su biriken çukur; kurutulmuş meyve ve et' (TTS 4: 2163-2164), *kak* 'kurutulmuş meyve': *emrûd kaku* 'armut kurusu' (Evl 3: 69a/32), *kakla-* 'kurutmak, pastırma yapmak', *kaklık* 'kırlarda içine su biriken çukur' (TTS 4: 2174); Çağ. *kak* 'kurutulmuş' (Abuşka 313), *kak* 'kurutulmuş; çölde yağmur sularının biriktiği çukur'(Seng 274b/10), *kak* 'güneş ve ateşten kurutulmuş olan, kupkuru; su toplanacak mahal, mevki; seylâb yağmuru' (Şeyh Süleyman 1298, 220b). Çağdaş şivelerde *kak* kelimesi ve türevlerindeki anlam çeşitliliği de tarihî şivelere benzer bir seyir göstermektedir: T.H.A. *kağ* 'dağ yamacı; meyve kurusu', *kah* 'meyve kurusu', *kak* 'meyve

kurusu; dağ ve kayalardaki oyuklarda bulunan su birikintisi; dilim, parça, diş', *kakı* 'oyularak kurutulmuş patlıcan', *kakılcı-* 'kurumak', *kakır ~ kakıt ~ kaklak* 'zayıf, kuru, ince', *kakırca-* '(yemek) bozulmak', *kakla-* 'kurutmak için meyveleri çizmek, ya da parçalara ayırmak', *kaklık* 'taş ve ağaç oyuklarındaki su birikintisi, sel yığıntısı, üç dört metre derinliğinde kuyu, su kaynağı; güneş alan yer; üzerinde meyve kurutulan raf, sergen', *kakma* 'yokuş, kayalık yer, sarp kayalar arasında yağmur ve kar görmeyen kuytu yerler' *kakrak* 'çamurlu yollarda arabaların, hayvanların bıraktığı ayak izleri', *kaksı-* '(yiyecek) bozulmak, kokmak', *kaksık* 'bozulmaya başlamış yiyecek', *kakşa-* 'bir şeyin asıl biçimi bozulmak' (DS 8: 2593-2606); Tkm. *kak* 'çölde yağmur sularının biriktiği çukur', *kaka-* 'kurumak', *kakadıl-* 'kurutulmak', *kakaş-* 'kurumak', *kakat-* 'kurutmak', *kakla-* 'eti kemiklerinden ayırmak', *kakmaç* 'dilimlenmiş et', *kakmaçla-* 'dilimlenmek'; YUyg. *kak* 'kuru', *kakli-* 'kurutmak', *kakrañ* 'kurumuş'; Krç.-Blk. *kak* 'kurutulmuş et', *kakırak* 'ot bitmeyen taşlık arazi, kurak bölge', *kakla-* 'et kurutmak', *kaksı-* 'çürümek, küf kokmak'; Tat. *kak* 'kuru, kurutulmuş; katı, sert; pestil', *kakça* 'kuru', *kakçalan-* 'kurumak, sertleşmek', *kakla-* 'kurutmak'; Kzk. *kak* 'su birikintisi; kurutulmuş meyve', *kakpış* 'kurutulmuş et', *kakta-* 'ateşte kızartmak, pişirmek; (et ve meyve için) kurutmak; hayvanın sütünü sonuna kadar sağmak'; Kır. *kak* 'kurutulmuş, kuru; katı, çorak; çorak yerde kuru bataklık', *kakır* 'kuru, sulanmayan mahal'; Alt. *kak* 'kuru', *kaksıgan* 'küflenmiş', *kakşa-* 'kurutmak'; Tuv. *kak* 'yanık artığı', *kaksı-* 'kokuşmak, bozulmak'. Kelime Moğolcaya da geçmiştir: *hag* 'yara kabuğu; kepek; tuzlu bataklık, tuzlu çamur; ağaç üzerindeki yosun', *hagal-* 'kırmak, ayırmak, kesmek, yarık açmak, ayırıcı bir hat çizmek', *hagar-* ~ *hagara-* 'kırmak, parçalanmış olarak düşmek, çatlama, yarılmak, bölünmek, parçalanmak', *hagas* 'yarı, yarım', *hagasla-* 'yarıya bölmek, ortadan ikiye ayırmak', *haki-* 'yara kurumak', *hakir* 'kuru, katı, sıcaktan çatlamış', *hakir-* 'kurutmak' (Lessing v.d. 1995, 904-916). Verdiğimiz örnekler *kak*'ın anlam çeşitliliği bakımından ilginç bir kelime olduğunu göstermektedir. Çünkü başlangıçta 'yarık, oyuk' anlamına gelen kelime, bir yandan kurutulmak amacıyla üzeri çizilmiş veya dilimlenmiş meyve ve et gibi şeyleri ifade etmekte kullanıldığı için anlam kayması ile 'kuru, kurutulmuş' manasını kazanmış, bu minvalde kelimenin 'parçalamak, kesmek, bölmek, parçalanmak, ayrılmak', 'kurutmak, kurumak' ve 'bozulmak, kokmak, çürümek' manalarında fiil şekilleri ortaya çıkmış; diğer yandan da 'yarık, oyuk, çukur' manasından hareketle genişletilen 'su birikintisi, göl, bataklık' manaları günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.

Türk dilinde 'su kanalı, ark, arık' manasıyla karşımıza çıkan bir kelime de Çağatay Türkçesinde rastladığımız *ternev* kelimesidir: *Ergi canûb tarafıda vâkı' boluptur. Tokuz*

terne:v su kirer. Bu 'acabtur kim bir yêrdin hem çıkmas. "İç kalesi güney tarafındadır. Tokuz kanalıdan su girer. Bu şaşılacak bir şeydir ki, bir yerden de çıkmaz." (B-Haydarâbâd 2a/11). Kâşgarî'de de 'kaynak, yerden sızan su' anlamına gelen *terñük* (Kâş 266/8) ~ *terñek* (Kâş 411/8, 428/16) kelimesi geçmektedir. Bize göre *ternev* kelimesi, *terñük* kelimesinin daha sonraki bir devrede ortaya çıkmış bir varyantı olmalıdır. R. Rahmeti Arat da, *ternev* ile *terñük* kelimeleri arasındaki anlam ilişkisine dikkat çekmektedir (Arat 1987, 2: 653). *Terñük* kelimesi, 'dermek, toplamak' manasındaki *ter-* fiilinin türevidir: *terñük* < *ter-i-n-gük*. Bu sebeple kelimenin temel anlamı 'suyun toplandığı yer' olması gerekir. Zaten *terñük*'ten türetilen *terñüklen-* fiili de, Kâşgarî'de '(su) toplanmak' (Kâş 622/8) manasına gelmektedir. Yine Kâşgarî'de geçen *suf tergeşi* 'dere kollarının toplandığı yer' (Kâş 231 /11), *tergin suw* 'birikmiş su' (Kâş 222/10) tamlamalarındaki *tergeş* ve *tergin* kelimeleri de *ter-* fiilinin birer türevidir: *tergeş* < *tér-i-g+e-ş*, *tergin* < *ter-gin*. Türkiye Türkçesinin Bitlis ağzında da şüphesiz *ternev* kelimesinin bir varyantı olan 'su arklarının başlangıç yeri' anlamında *derav* (DS 4: 1431b) kelimesine rastlanmaktadır. *Terñük*'ün esas itibariyle 'suyun toplandığı yer' anlamında bir kelime olması gerektiğini belirtmiştik. Bu açıdan bakıldığında, Bitlis ağzında geçen *derav* kelimesinin, *terñük* kelimesiyle aynı anlam ilişkisi içinde olduğu görülmektedir. Klasik Çağatay Türkçesinde *ternev* şeklinde rastladığımız kelimeyi, Şeyh Süleyman'da hem *tarnav*, hem de *ternev* olarak görmekteyiz: *tarnav* 'cedvel, arık, mîzâb, abrîz' (Şeyh Süleyman 1298, 100), *ternev* 'küçük derya, ırmak, çay, arna' (Şeyh Süleyman 1298, 109). Kelime çağdaş şivelerde de bulunmaktadır: Tkm. *terna:v* 'oluk, kanal'; Özb. *tärnäv* 'kanal, ark'.

Kâşgarî'de esasen 'çukur, oyuk (Ar. *al-hufra*)' demek olan *oprı* (Kâş 75/8) kelimesi de 'dere, vadi' anlamında kullanılmaktadır: *oprı kolu* 'dere kolu (Ar. *adudu'l-vâdi*)' (Kâş 502/9). Kelimeyi *Kutadgu Bilig*'de de 'dere, vadi' (KB 21, 69, 96) karşılığında görmekteyiz. *Oprı* kelimesi 'çökmek' manasındaki **op-* fiilinden *-r-* ettirgenlik ekiyle türetilmiş **opur-* fiilinin bir türevidir: *oprı* < **op-u-r-ı*, orta hece ünlüsünün düşmesiyle *oprı*. Eski Türkçede fiilden isim yapma eki olan *-I*, yuvarlak ünlülü fiil tabanlarına da düz şekilde getirilebilmektedir: *kön-i* 'doğru' (KB 453), *tög-i* 'dövülmüş darı' (TT 7: 14/8), 'darının kabuğu kırıldıktan sonra kalan öz' (Kâş 547/1) gibi. Tabii **op-* fiilini Eski Türkçede 'içmek, yutmak' manasına gelen *op-* fiili ile karıştırmamak gerekir. Eski Türkçede 'çökmek' anlamında **op-* fiili bulunmamasıyla birlikte, Türkiye Türkçesinin Mersin ağzında 'yer altı suları, ya da deprem nedeniyle toprak çökmek' anlamına gelen *op-* (DS 9: 3285a) fiili ile karşılaşmaktayız. Yine 'çökmek' anlamında Türkmen Türkçesinde *op-* ve Tatar Türkçesinde *up-* fiillerine rastlamaktayız. Tatar Türkçesinde *up-* fiilinin edilgen şekli olan *ubil-* fiili de '(yer) çökmek'

manasına gelmektedir. Tatar Türkçesinde bir de *ubil-* fiilinin türevi olarak 'çökmüş yer' manasında *ubilma* kelimesi bulunmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde 'girdap' manasında *opkun*, Tatar Türkçesinde de 'derin çöküntü, yarık' manasında *upkın* kelimelerinin olması dikkate şayandır. Eski Türkçede **op-* fiili gibi, onun ettirgen şekli olan **opur-* fiili de bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı Türkçesi eserlerinde **obur-* fiilinin edilgeni olarak 'çukurlaşmak, oyulmak, yarılmak' manasına gelen *obrıl-* (TTS 5: 2906-2907, DK-Dresden 30/8, Evl 5: 102a/31) fiili geçmektedir. Aynı fiil Türkiye Türkçesi ağızlarında *obrul-* ~ *obrula-* şekillerinde görülmekte ve 'yer kaymak çökmek; yer çöküp koni biçiminde çukurlaşmak' (DS 9: 3261a) manalarına gelmektedir. Türkmen Türkçesinde de *obur-* 'oymak, aşındırmak' ve *opur-* 'oymak, yıkmak, koparıp almak' fiilleri bulunmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde de *opur-* 'delmek, gedik açmak' fiilini görmekteyiz. Kâşgarî'de 'derin dere (Ar. *faccu'l-amîk*)' (Kâş 606/3) anlamına gelen *o:ri:* kelimesi de *opri* kelimesinin şive farklılığından kaynaklanan bir varyantı olmalıdır: **opuri* > *opri* > **obri* > **owri* > *o:ri:*. Eski Türkçede **opur-* fiilinin türevi olarak **oprug/*obrug* kelimesi de bulunmamakla birlikte Osmanlı sahası eserlerinde 'çukur, oyuk' manasında *obruk* (TTS 5: 2906) kelimesi bolca görülmektedir. Mehmed Es'ad Efendi 1725-1732 yılları arasında kaleme aldığı *Lehçetü'l-lugat* adlı eserinde *obruk*'u Arapça *vahd* 'basık yer, çukur' (Mehmed Es'ad 1216, 153) kelimesi ile tarif etmektedir. Türkiye Türkçesinde de *obruk* 'içinde su biriken çukur yer, tabii kuyu' anlamına gelmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen *obruk* ve varyantlarındaki anlam çeşitliliği de dikkat çekicidir: T.H.A. *obruk* 'çöken, kayan toprak; küçük çukur; dağlar ve tepeler arasındaki derin ve büyük çukurlar; yazın bile karı erimeyen yüksek dağlardaki mağaralar; su biriken oyuk yer, doğal kuyu; çok çamurlu yer, bataklık', *oburuk* 'köşe, dönemeç', *opruk* 'zindan; yokuş; taşlık, kayalık, engebeli yer; dağlar ve tepeler arasındaki derin ve büyük çukurlar; yazın bile karı erimeyen yüksek dağlardaki mağaralar; su biriken oyuk yer; ovalarda akarsuların içine akıp kayboldukları delikler; su biriken oyuk yer, doğal kuyu; volkanik kuyu', *orbuk* 'çam ormanı; ormanın kuytu yeri; toprağın çökmesi nedeniyle oluşan delik; çayın oyduğu yer; hendek; yer üstü sularının içinde kaybolduğu doğal oyuklar; su biriken oyuk yer, doğal kuyu; ovalarda doğal çukurlara yağmur sularının dolmasıyla oluşan göl' (DS 9: 3261-3287). Türkiye Türkçesi ağızlarında *obur-* fiilinin türevi olarak bir de *obram* 'su çerisi, burgaç; bataklık' (DS 9: 3260b) kelimesine tesadüf ediyoruz. Kâşgarî'de görülen 'dağ dönemeci' manasındaki *owrug* ve *ogrug* kelimeleri de bizce **obrug* kelimesinin birer varyantı olmalıdır: *owrug* 'dağ dönemeci ve onun bittiği yer (Ar. *va ciz'u külli cabalin va munkata'uhu*)' (Kâş. 71/17); *ogrug* 'derenin, vadinin dönemeci (Ar. *ciz'u'l-vâdi*)' (Kâş

61/17), *tag ogrugı* 'dağ dönemecinin bittiği yer (Ar. *munkata'u'l-cabal*)' (Kâş 62/1), *kuyı ogrugı* (Metinde *ogragı*) 'derenin, vadinin dibi' (Kâş 472/9). Türkiye Türkçesinin Denizli ağzında 'köşe, dönemeç' anlamında *oburuk* (DS 9: 3261b) kelimesine rastlanmasını *owrug* ~ *ogrug*'un kökeninin **obrug*'a dayandığının bir işareti olarak görüyoruz. Ancak bir görüş bahse konu kelimelerin Kâşgarî'de 'kemiği ek yerinden ayırmak, çıkarmak' manasına gelen *ogur-* (Kâş 99/2) fiilinin türevleri olduğunu iddia etmektedir (Clauson 1972, 90b). Bize göre bu görüş, sadece Kâşgarî'deki 'boyun omurgası (Ar. *al-fahka*)' anlamındaki *ogrug* (Metinde *agrug*) (Kâş 61/17) ile 'kemiğin eklem yerleri (Ar. *mafsil kulli azmin*)' demek olan *ogrug* > *owrug* (Kâş 71/16-17) kelimeleri için doğrudur. Yukarıda zikrettiğimiz 'dağ dönemeci' manasındaki *owrug* > *ogrug* kelimelerini ise biz diğerleriyle eş sesli kelimeler olarak kabul ediyoruz. Dolayısıyla bu kelimeler bizim görüşümüze göre *ogur-* fiilinin türevleri değil, **opur-* fiilinin türevleridir: **op-u-r-u-g* > **obrug* > *owrug* > *ogrug*. Bu etimolojik izahta bilhassa *-b->-w->-g-* ses değişmelerine dikkat çekmek istiyoruz. Eski ve Orta Türkçe devrelerinde *-b->-v-*, *-w-* değişikliği bilinen bir hususiyettir: *kapşur-* > *kabşur-* > *kavşur-* 'katlamak', *yabız* > *yawuz* 'kötü' gibi. Bu sebeple **obrug* kelimesinin Orta Türkçede *owrug* şeklinde karşımıza çıkması ses değişikliği bakımından tabii bir süreçtir. Ancak *-v-*, *-w->-g-* değişikliği Eski ve Orta Türkçe devrelerinde görülebilen bir özellik değildir. Biz bu ses değişikliğinin 'kemiğin eklem yerleri' manasındaki *ogrug* kelimesi ile 'dağ dönemeci' manasındaki *owrug* kelimesi arasında analogik bir etkiden kaynaklandığını düşünüyoruz. Yani Kâşgarî'de geçen, 'kemiğin eklem yerleri' demek olan *ogrug*'un *owrug* varyantı ile 'dağ dönemeci' anlamındaki *owrug*'un *ogrug* varyantı birer analogi hâdisesidir. Zaten Kâşgarî de, bu analogik etkiden olsa gerek, söz konusu kelimelerin hepsini aynı kökenden geldiğini sandığı için *owrug* ve *ogrug* şekillerinden en doğrusunun *ogrug* olduğunu ifade etmektedir (Kâş 71/16-72/1). Orta Türkçedeki *owrug* ve *ogrug* kelimelerinin bezer anlamlarının bugün Tuva Türkçesinde hâlâ yaşıyor olması da bu görüşümüzü teyit etmektedir: *oorug* (< *ogrug* < *owrug* < **obrug*) 'nehirin ağzındaki uçurum', *ooruk* (< *ogrug*) 'köprücük kemiği; kırık, parça' (Clauson 1972, 90b). Kâşgarî'de 'çukur (Ar. *al-hufra*)' manasıyla geçen *o:ru:* (Kâş56/11-12) kelimesi de bize göre *owrug* > *ogrug* kelimelerinin aynı dönemde oluşmuş şive farklılığından kaynaklanan bir varyantı olmalıdır: **obrug* > *owrug* > *o:ru:*. *Oru* kelimesi *Kutadgu Bilig*'de 'zindan' anlamına gelmektedir: *İsizig ya çoğda oruda kerek* "Kötüyü ya zincirlemek, ya da zindana koymak gerek" (KB 5549). Hakaniye Türkçesinden sonraki tarihî şivelerde de *oru* ve varyantlarına rastlamaktayız: Kıp. *or* '(kale için) hendek' (CC 160/27 l.), *or* 'hendek ve su yolu' (Hayyân 9), *oru* 'tahıl ve hububatın depolandığı kuyu (Ar. *al-matmûra*)' (Hayyân 10),

oru 'kuyu' (Tuh 12a/2); Osm. *or* 'hendek' (TTS 5: 3004), *oru* 'hendek' (TTS 5: 3017); Çağ. *or* 'hendek, şehir ve kale viranesi', *ora* 'tahıl kuyusu' (Abuşka 99), *ora* 'kazılan mahzen, yerden kazma ambar' (Şeyh Süleyman 1298, 28b, 32a), *oru* 'tahıl ve hububatın depolandığı kuyu (Far. *çâh-ı galla*)' (Seng 71b/7), *oru* 'ziraat için saklanmakta olan tohumun muhafazası için kazılan yer' (Şeyh Süleyman 1298, 31a). Çağdaş şivelerde de kelime benzer anlamlarda görülmektedir: T.H.A. *or* 'hendek'; Tat. *ur* 'hendek'; YUyg. *or* ~ *ora* 'çukur, kuyu'; Kzk. *or* 'derin çukur, hendek, siper'; Kır. *or* 'çukur, hendek', *oro* ~ *oroo* 'hububat muhafaza etmek için çukur'; Hks. *ora* ~ *orı* 'ambar, bodrum, kiler, çadırda patates saklamak için açılmış çukur'; Şor. *ora* 'kışın soğuktan korumak amacıyla bahçe bitkilerinin konulduğu derin olmayan çukur; yar; dere'. Kâşgarî'de **op-* fiilinin türevi olarak gördüğümüz bir diğer kelime de 'katı, sert yer (Ar. *kulli galzu mine'l-arz*)' anlamındaki *obuz* (Kâş 39/11) kelimesidir: *oy obuz* 'basık ve yüksek yer (Ar. *gâ'it va fadfad*)' (Kâş 39/11); *oy obuzlug yér* 'sert ve engebeli yer (Ar. *gitân ve huzûna*)' (Kâş 84/17). Osmanlı Türkçesinde de karşımıza çıkan *obuz* kelimesine Mütercim Âsım, Arapça *al-fa*'v kelimesinin karşılığı olarak 'derenin sıkışık, daracık yeri' anlamını vermiştir: *Derenin şol sıkı daracık yerine denir ki ötesi yayvanlık ola, Türki'de obuz ta'bîr olunur.* (TTS 5: 2907). Arapça *al-fa*'v kelimesine *Ahter-i Kebîr*'de de 'iki dağ aralığı' karşılığı verilmektedir (Aht 109). Türkiye Türkçesi ağızlarında *obuz* 'su kaynağı; akarsulardan oluşan küçük derecikler; iki derenin birleştiği dar yer; çay ve ırmakların geçtiği dar boğaz, iki sırt arasındaki çukur; suların oyararak yaptığı ufak çukur' (DS 9: 3261b) manalarına gelmektedir. Yine ağızlarda *obuz*'un varyantı olduğunu düşündüğümüz *obur* 'evcil hayvanların geceledikleri çevresi çitsiz, duvarsız kuytu yer' (DS 9: 3261b) kelimesini görüyoruz. Kıpçak Türkçesinde de *obuz* kelimesiyle ilişkili olarak *obur* 'oyuk, ve çukur yer (?)' (Tuh 26b/7) kelimesi bulunmaktadır. Birbirine yakın manalarda hem Türkiye Türkçesi ağızlarında, hem de Kıpçak Türkçesinde *obur* ve *obuz* kelimelerine rastlanmasını biz, *r* ~ *z* nöbetleşmesi olarak değerlendiriyoruz. Umumî Türk dilindeki *z* sesine karşılık Çuvaşçada *r* sesinin bulunmasına yönelik olarak 19. yüzyılın ortalarında başlayan "Türk dilinde *r*'leşme (*Rothacism*) mi daha eksidir, yoksa *z*'leşme (*Zetacism*) mi?" tartışmasını bir yana bırakacak olursak, Türk dilinin şivelerinde *r* ~ *z* nöbetleşmesi olduğundan bahsedebiliriz. Bu durum bazen tarihî şivelerde aynı eserde müşahade edilmektedir. Meselâ Eski Türkçede 'kök' anlamına gelen *yiltız* (Mayt 4/13, 18) kelimesi, Orta Türkçede de *yıldız* (KB-Fergana 132/3, 162/5, 317/12, 422/8, 432/14; KB-Mısır 82/14, 111/11, 262/1, 353/10, 362/11; Kâş 461/15, 16; 492/12) şeklinde bulunmasına rağmen, bir Çağatay Türkçesi eseri olan *Bâburnâme*'nin Haydarâbâd nüshasında daima *ıldır* (B-Haydarâbâd 250a/9, 284a/5, 286b/6, 288a/9) şeklinde,

Elphinstone nüshasında ise bir defa *ıldır* (B-Elphinstone 204a), üç defa da *ıldız* (B-Elphinstone 235b, 238a, 240a) şeklinde geçmektedir. S.G. Clauson tarafından *ıldız* (Clauson 1968, 43) şeklinde okunmakla birlikte, kelimenin *Senglâh*'ta da *ıldır* (Seng 112b/24) şeklinde olduğu açıkça görülmektedir. Yine *Mukaddimetü'l-edeb*'de 'ibret, ders' manasında *oruk* ve *ozuk* (ME132/4, 132/5) ile 'sınır, had; ölçü; hedef' manalarında *oruk* ve *ozuk* (ME 18/8, 23/3, 38/1, 158/5, 191/3, 198/6, 203/5, 205/5) kelimelerine rastlanmaktadır.

Türk dilinin tarihî şivelerinde 'ırmak, dere, vadi' karşılığında kullanılan kelimeler yanında, 'nehir kolu' manasında da birkaç kelimeye tesadüf edilmektedir. Kâşgarî'de geçen *özüg suw* (Kâş 48/8) tamlamasının, klasik sonrası Çağatay Türkçesinde görülen *arna* kelimesinin 'nehir kolu' manasına geldiğini yukarıda temas etmiştik. Kâşgarî'de 'nehir kolu' manasında tespit ettiğimiz başka kelimeler de bulunmaktadır. Bunlardan *tamga* kelimesine Kâşgarî'de 'denize, göle veya ırmağa dökülen su kolu' (Kâş 213/16-17) manası verilmektedir: *Tamga suwı taşra çıkıp tagıg öter* "Nehir kolu dışarıya çıkararak dağı geçer" (Kâş 214/1). *Tamga*, 'damlamak' anlamındaki *tam-* fiilinden +*gA* fiilden isim yapma ekiyle türetilmiş bir kelimedir: *Suw tamdı* "Su damladı" (Kâş 277/12). Diğer bir kelime olan *tarım* da 'göllere ve çöllere dökülen nehir kolu' (Kâş 199/16) manasına gelmektedir. *Tarım* kelimesi, *tar-* fiilinin bir türevidir. Kâşgarî'ye göre *tar-* fiili esasen 'ayırarak' manasına gelmektedir: *tardı* 'bir şeyi ayırdı (Ar. *tafrıku*'ş-şey)' (Kâş 559/3). Ancak kelime daha bu devrede *tara-* (Kâş 559/1-2) varyantı ile birlikte 'dağıtmak, taramak, kazımak, tırmalamak, tırmıklamak' yan anlamlarını da kazanmıştır. Dolayısıyla *tarım*, yukarıda zikrettiğimiz *arık* ve *karım* kelimeleri gibi aslen 'kazılmış yer, yarık, çukur, hendek' manalarında bir kelime olmalıdır. Kelime daha sonra anlam genişlemesiyle 'nehir kolu' manasını kazanmıştır. *Tarım*'ın esasen 'kazılmış yer, yarık' manasında bir kelime olduğunu türevlerinden de anlayabilmekteyiz. Meselâ *tarım* kelimesinden +*A-* isimden fiil yapma ekiyle türetilen *tarma-* (<*tar-ı-m+a-*) fiili Kâşgarî'de 'tırmalamak' (Kâş 444/11) manasına gelmektedir. Yine *tarma-* fiilinden +*k* fiilden isim yapma eki ile türetilmiş olan *tarmak* da 'yurtucu hayvan pençesi (Ar. *mihlâb*)' (Kâş 235/14) demektir. Kâşgarî'de aynı kelimenin türevi olarak geçen *tarmaklan-* fiili ise 'kol kol kuş pençesi gibi akın etmek', '(kuş için) pençe sahibi olmak' anlamları yanında, '(su için) kollara ayrılmak' (Kâş 403/14-17) karşılığında da kullanılmaktadır. Kâşgarî'de yine *tarım* kelimesinden türetilmiş bir kelime olan *tarmutlan-* fiili de *tarmaklan-* gibi (su için) kollara ayrılmak' manasına gelmektedir: *Suw tarmutlandı* "Su kollara ayrıldı." (Kâş 402/1). *Tarmutlan-* fiilinin isim tabanı olan 'dağlardaki dereler ve vadiler' anlamındaki *tarmut* (Kâş 227/1) kelimesi ise *tarım*'dan +*t* çokluk ekiyle türetilmiş bir kelime olmalıdır (Erdal 1991,1:

82-83). Kâşgarî'de 'suyun kollara ayrılması' *butıklan-* fiili ile de ifade edilmektedir: *Suw butıklandı* "Su kollara ayrıldı." (Kâş 399/1). Esasen 'ağaç dalı' demek olan *butık/butak* (Kâş 189/13, 17), 'budamak' anlamındaki *butı-* fiilinin türevidir.

Türk dilinin tarihî şivelerinde asıl anlamları 'kazılmış yer, oyuk, çukur, hendek' olan *arık* (Kâş 45/6), *arku* (Hüen-ts 5: 8/7; Gabain 1988, 261), *kadak* (Kâş 362/2), *karım* (TT 10: 249), *kuy* (Kâş 472/9) *oprı* (Kâş 75/8, 502/9), *tarım* (Kâş 199/16) gibi kelimelerden her birinin 'dere, vadi' anlamını da kazanması lengüistik açıdan dikkate şayandır. Bir Uygur metninde de yağmur sularının toplanması için kuyu, pınar ve derelerin kazılmasından söz edilmektedir: *Yagmur yagıdguga körser, edgü; kudug kazsar, bulak, ögen kazsar, edgü; bu ırk tüz ol* "(Biri) yağmur yağması için (kâhine) danışsa, iyidir; kuyu, pınar, dere kazsa, iyidir; bu kehanet doğrudur." (TT 7: 29/1-3) Türk dilinin bazı şive ve lehçelerinde de, aslen 'çukur' anlamına gelmemekle birlikte bazı kelimeler 'dere, vadi' anlamından genişletilerek 'çukur' karşılığında kullanılmaktadır. Bazılarında ise birinde 'çukur' karşılığında kullanılan, diğerinde 'dere' manasına gelmektedir: T.H.A. *özen* 'çukur, dere'; Özb. *özän* 'çukur, dere'; Hks. *özön* 'çukur'; Alt. *özön* 'nehirin kolu'; Çuv. *var* <öz 'çukur, dere' gibi. Tabii vadi ve dereler anlam bakımından uçurum gibi dik ve sarp yerleri de çağrıştırmaktadır (Aksan 1982, 3: 176). Nitekim Kâşgarî, asıl anlamı 'arka, sırt' olan *sırt* kelimesini Oğuzların 'bayır ve küçük dere (Ar. *tul'a va vâdi sagîr*)' (Kâş 172/12-13) karşılığında kullandıklarını ifade etmektedir.

Kâşgarî'ye göre Oğuzların 'dere, vadi' anlamını verdikleri bir diğer kelime de *sıgra*'dır. Oğuzlar bu kelimeyi bilhassa 'iki dağın arasındaki dere, vadi (Ar. *al-fac va 'l-vâdi*)' (Kâş 212/12) karşılığında kullanmaktadırlar. *Sıgra* kelimesi 'arasına sıkıştırmak' manasına gelen *sıgur-* (Kâş 310/1) fiilinin türevi olmalıdır: *sıgra* < *sıg-ur-a*, orta hece ünlüsünün düşmesiyle *sıgra*. Kıpçak Türkçesinde 'iki parmak arası' demek olan *sıgrak* (Hayyân 58) kelimesinin varlığı, her iki kelimenin *sıgur-* fiilinin türevi olduğu görüşünü teyit etmektedir.

Kâşgarî'de, *özük suw* 'nehir kolu' (Kâş 48/8), *kak suw* 'göl, su birikintisi' (Kâş 512/17) gibi, *suw* kelimesi ile yapılmış birkaç tamlamaya daha rastlamaktayız: *batruş suw*, *ergüz suf*, *irkin suw*, *köl suw*, *sayram suw*, *tergin suw*. Bu yapıların sıfat tamlaması şeklinde oluşturuldukları görülmektedir. Hâlbuki daha eski bir devreye ait Uygur Türkçesi metinlerinde geçen *köne suwı* 'cıva' (H 1: 108) ile, yine Kâşgarî'deki *tamga suwı* (Kâş 214/1) tamlamaları belirsiz isim tamlaması ile oluşturulmuş yapılardır. Kâşgarî'deki bu hususiyetin *batruş*, *ergüz*, *irkin*, *sayram*, *tergin* gibi kelimelerin sıfat olarak kullanılmasından kaynaklandığı anlaşılıyor. Fakat *suw* kelimesiyle sıfat tamlaması şeklinde oluşturulan birleşik

yapıların bu özelliğinin, analogik etkiden dolayı *köl* ve *özük* gibi sıfat olarak kullanılmayan kelimelere de yansıtılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Söz konusu birleşik yapılardan *batruş suw* 'bulanık, çamurlu su' (Kâş 231/8) manasına gelen bir kelimedir. *Batruş* kelimesinin de *atur-* fiilinin türevi olduğu açıktır. *Ergüz suf* tamlaması Kâşgarî'de 'ilk bahara doğru karların ve buzların erimesinden hâsıl olan su' (Kâş 60/15) manasına gelmektedir. *Ergüz* kelimesi kanaatimizce 'eritmek' manasındaki *ergür-* (Kâş 121/3) fiilinin isim hâlidir. *Ergür-* 'eritmek' fiili de *erü-* 'erimek' fiilinden *-gUr-* ettirgenlik ekiyle türetilmiş bir kelimedir: *ergür-* < *erü-gür-*. Türk dilinde sadece fiiller (*ergür-* ~ *ergüz-* 'eritmek') ve isimler (*ıldır* ~ *ıldız* 'kök') arasında değil, aynı zamanda aynı kökene mensup fiil ve isimler arasında, fiilden isme geçişte (*semri-/semir-* ~ *semiz*, *kör-* ~ *köz*) *r* ~ *z* nöbetleşmesine tanık olmaktadır. Benzer nöbetleşmeyi yapım ve çekim eklerinde de görmekteyiz: *-gUr-* (*tir-gür-* 'diriltmek') ~ *-gUz-* (*tir-güz-* 'diriltmek'), *-r-* (*tut-u-r-* 'emretmek') ~ *-z-* (*tut-u-z-* 'emanet etmek, emretmek'); *+sXrA-* (*il+sire-* 'ilsiz, ülkesiz kılmak') ~ *+sXz* (*ög+süz* 'anasız'); *-Ur-*, *-r* (*ti-y-ür*, *ti-r* 'der') ~ *-mA-z* (*ti-me-z* 'demez'). *İrkin suw* yukarıda zikrettiğimiz *tergin suw* gibi 'toplanmış su' manasına gelen bir tamlamadır. Kâşgarî her toplanmış şeyin *irkin* kelimesi ile karşılandığını, hattâ Karluk büyüklerine 'akılları göl gibi toplanmış' manasına *köl irkin* dendiğini belirtmektedir. Kâşgarî'de 'günlerce süren yağmur'a da *irkin yagmur* (Kâş 67/1-3) adı verilmektedir. *İrkin* kelimesi, 'toplamak, biriktirmek' manasındaki *irk-* (Kâş 626/9-10) fiilinin türevidir. *İrk-* fiilinin Uygur Türkçesinde görülen *idi-* 'toplamak, biriktirmek' (AY627/17) fiili ile ilişkili olduğunu düşünüyoruz. Bize göre yukarıda bahsettiğimiz *r* ~ *z* nöbetleşmesi bu kelime için de geçerlidir: *idi-* < **idi-* ~ **iri-*. Tarihî şivelerden Kıpçak ve Osmanlı sahası eserlerinde de *irk-* fiiline rastlanmaktadır: Kıp. *irk-* 'toplamak' (Hayyân 11); *irk-* 'toplamak, yığmak' (TTS 3: 2094-2095), *irkil-* 'toplanmak, yığılmak' (TTS 3: 2093-2094). Türkiye Türkçesi ağızlarında da *irkin* kelimesinin varyantlarını görmekteyiz: *irkininti* ~ *ilkinti* ~ *irkilti* 'birikinti, toplantı' (DS 7: 2552b). *Sayram suw* tamlaması ise Kâşgarî'de 'sığ su' (Kâş 522/15) manasına gelmektedir. Hakaniye Türkçesi dışında, Türk dilinin tarihî ve çağdaş şiveleri içinde bir tek Hakas Türkçesinde *sayram* (Gürsoy Naskali v.d. 2007, 429a) kelimesine rastlamaktayız. Söz konusu şivede ayrıca bu kelimenin varyantları olan, yine 'sığ' manasında *saalah* ve *sayrah* kelimeleri bulunmaktadır. Hakas Türkçesinde *sayra-* fiili de 'karaya oturmak' manasına gelmektedir. Şor Türkçesinde de 'sığ' anlamında *sayrañ* kelimesini görüyoruz. Yine Kırgız Türkçesinde 'nehirin sığ yeri' manasında *sayroon* kelimesi mevcuttur. Bir görüş *sayram*'ı *seyrem* şeklinde okuyarak menşeyini *sedre-* > *seyre-* 'incelmek, seyrekleşmek' fiiline bağlasa da (Clauson 1972, 859), bahse konu kelimenin kökeni, hiç

şüphesiz, Uygur Türkçesinde 'düz, basık yer, sığ' manaları yanında, 'çöl, taşlık, bozkır' manalarına da gelen *say* (TT 7: 428) kelimesidir. Kelime *Codex Cumanicus*'ta da 'sığ' (CC 115/33 1) manasıyla geçmektedir. Kâşgarî'de *say*'ı sadece 'taşlık yer' karşılığında görmekteyiz. Kaşârî'de ayrıca kelimenin 'yer taşı olmak' anlamında *saygır-* ve *sayık-* şeklinde görülen fiilleri de bulunmaktadır. Osmanlı sahası eserlerinde *say* kelimesi, 'cilâlı, parlak' (DK 254/13) ve 'dibi yere gömülü kaygan kaya' (TTS 5: 3348,) manalarıyla karşımıza çıkmaktadır. Çağatay sözlüklerinde ise kelimeye 'nehir' manası verilmektedir: *say* 'suyu az olan nehir (Far. *rûd-i kem-âb*)' (Seng 238a/12), 'nehir, ırmak, çay, büyük akarsu, dereden gelen âb-ı revân' (Şeyh Süleyman 1298, 184a). Bugün bazı çağdaş şivelerde de *say*, 'sığ' manasına gelmektedir: Tkm. *say* 'sığ'; Krç.-Blk. *say* 'sığ yer', *sayı* 'sığ yer'; Tat. *say* 'sığ yer'; Kır. *say* 'nehir yatağı'; Hks. *say* 'sığ, sıklık'. Tabî kelimenin tarihî şivelerde karşılaştığımız anlamlarının benzerlerini çağdaş şivelerde de görmekteyiz: T.H.A. *say* 'düz tabaka biçiminde ince yassı taş; iri büyük kaya; dik kayalık, taşlık yer; ekime elverişsiz, altında taş, kum ve kil tabakası bulunan toprak; kır, düz olmayan yerler; alçı taşı; akarsu kıyılarında, üstünde giysi yıkanan büyük, düz taş; su kaynağı, pınar'; Alt. *say* 'çakıl taşı, taş, tebeşir'; Hks. *say* 'çakıl taşı; küçük, ufak, minik'; Şor. 'çakıl taşı'; Tuv. *say* 'çakıl taşı'. Çağatay Türkçesinde 'saf, pürüzsüz, düz, parlak, şeffaf' manalarında bir de *saydam* kelimesine tesadüf ediyoruz: *saydam* 'saf, düz, eşit, denk, pürüzsüz, parlak (Far. *sâf, hamvâr, amlas*)' (Seng 238a/20), 'arı, temiz, sâf, pâkize, göz taşı, şeffâf, cilâlı, parlak, musaykal' (Şeyh Süleyman 1298, 184a). Bizce bu kelime de *say* kelimesinin bir türevi olmalıdır: *saydam* < *say+dam* (*er+dem* 'güç, yiğitlik, erdem', *teñri+dem* 'ilâhî', *kün+dem* 'güneşli' kelimelerinde olduğu gibi). Hakaniye Türkçesinde *suw* kelimesi ile oluşturulan birleşik yapılardan biri de *akar suw* tamlamasıdır. Kâşgarî'de görülmemekle birlikte *Kutadgu Bilig*'de altı defa geçmektedir:

Akar suw teg ol bu tilin edgü söz

Kayuka bu aksa çiçek öndi tüz

(KB 2688)

"Bu dille (söylenen) iyi söz akarsu gibidir; nereye akarsa (orada) çiçek açar."

Görüldüğü üzere *Kutadgu Bilig*'de geçen *akar suw* ile Türkiye Türkçesindeki *akarsu* arasında anlam yönünden hiçbir fark yoktur. Her ikisi de nehir, çay, dere gibi bir yöne doğru akan her çeşit su kavramını karşılamaktadır.

Kök Türk kitâbelerinde geçen *yer sub* ikilemesi, yer ve suda bulunduğu inanılan ruhları ifade etmektedir: *T(e)ñri Um(a)y iduk Y(e)r Sub b(a)sa b(e)rti (e)r(i)ñç* "Tanrı Umay,

kutsal Yer Su bize yardımcı oluverdiler." (T 38) Türkler kutsal saydıkları yer ve su ruhlarından dolayı, yeri (dağ, ova ve yaylaları) ve suyu (deniz, göl ve akarsuları) da eş değerde kutsal unsurlar olarak gördüklerinden olsa gerek, dünya, ülke, memleket ve vatan kavramlarını bu iki unsuru bir arada zikrederek zihinlerinde oluşturmuşlardır: *(E)çüm(i)z (a)pam(i)z tutm(i)ş yir sub idis(i)z bolm(a)zun tiy(i)n (A)z bod(u)n(u)g it(i)p y(a)r[(a)t(i)p...]* "Atalarımızın tutmuş olduğu vatan sahihsiz kalmasın diye Az halkını düzene sokup..." (KT-D 19) Bir Uygur metninde de *yer suv* ikilemesi 'dünya' karşılığında kullanılmaktadır: *yir suvdaki tınlıglar* 'dünyadaki yaratıklar' (Mayt 38/33-34). Uygur Türkçesinden sonraki tarihî dönemlerde *yer suv* ikilemesine nadiren rastlanmaktadır. Altın Orda hükümdarı Temir Kutluk (1397-1400)'a ait 1397 tarihinde yazılmış bir *yarlık*'ta *yer suw* (TKY 26, 28), 'çiftçilik ve hayvancılık yapılabilecek toprak, arazi' manasıyla geçmektedir. Çağdaş şivelerde çeşitli şekil ve anlamlarda karşımıza çıkan *yer sub* ~ *yer suv*, bazı şivelerde Eski Türkçedeki gibi vatan ve memleket kavramlarını da ifade etmektedir: Kar. *yer-suv* 'vatan, anavatan'; Tat. *cir-su* 'yer ve su'; KKlp. *cer-suv* 'vatan'; Kzk. *jer-su* 'orman, dağ, ırmak; insanın doğup büyüdüğü ülke, vatan'; Kır. *cer-suu* 'üzerinde çiftçilik veya hayvancılık yapılabilecek toprak; Yer Su tanrısı'; Alt. *d'er-su* 'Şaman inançlarında yerin üstün yaşayan yer ve su ruhları'; Hks. *çir-suu* 'vatan, memleket', *ada çir-suu* 'anavatan'.

Kök Türk kitâbelerinde *sub* kelimesi, $s_1u:b_1$ (T27, KT-D 27, IrkB 17), $ot_1 s_1u:b_1$ (BK-D 22), $y_2er_2 s_1u:b_1$ (BK-D 35) örneklerinde olduğu gibi kalın *s* (s_1) ile, bazen de $y_2(e)r_2 s_2u:b_1$ (T 38) örneğindeki gibi ince *s* (s_2) ile yazılmaktadır. Ancak sondaki *b* harfi daima kalın *b* (b_1)'dir. Bu durum kelimenin kalın ünlü sırasında olduğunu göstermektedir. Kök Türklerden farklı bir alfabe kullanılan Uygur yazmalarında kitâbelerdeki *sub* kelimesinin *suv* şekline dönüştüğünü görmekteyiz. Yazmalarda kelimenin transliterasyonu şöyledir: SWV (İKP XVII 4, 6). 13. yüzyılda yazıya geçirilmiş bir Uygur metni olan *Oğuz Kağan* destanında ise kelimenin yazılışı *sug* şeklindedir: *İdilniñ sugıdın neçük keçer biz* "İtil'in suyunu nasıl geçeriz." (OK 205) Uygur Türkçesindeki *suv* kelimesinin sonundaki *v* sesi, Hakaniye ve Harezmi Türkçesi eserlerinde Arap yazısında bulunan ف veya ف harfiyle yazılmaktadır. Bu dönem metinlerinde ف şeklinde yazılan harf, Kâşgarî'ye göre *b* ve *f* arası söylenen bir sesi karşılamaktadır (Kâş 26/17-27/2). Bu ses bazen ف harfiyle de yazıldığı için o dönemdeki imlâyı göstermek bakımından her iki yazılışı da makalemizde gösterdik. Şu hâlde su kelimesi bu devre eserlerinde hem *suw* (Kaş 186/1, KB-Mısır 105/1, MM 6a/7), hem de *suf* (Kâş 60/15, KB-Fergana 155/10, Rab 146b/8,) yazılışıyla karşımıza çıkmaktadır. Ancak bir yerde

kelimenin *su* (MM 16b/6) şeklinde yazıldığını da görmekteyiz. Kıpçak sahasında yazılmış eserlerde ise kelime *suv*, *suf* ve *su* yazılışlarıyla geçmektedir. Meselâ, 14. yüzyılda Gotik harflerle yazılan *Codex Cumanicus*'ta kelimenin yalın hâlde iken *su* şeklinde yazıldığı, ancak ünlü ile başlayan bir ek aldığında bünyesindeki *v* sesinin tekrar ortaya çıktığı görülmektedir: *çokrak suvu* 'kaynak suyu' (CC 149/3). Memlûk sahasında yazılmış Kıpçak Türkçesi eserlerinde ise kelime *suv* (GT 43/11, 278/9, Kav 40/3, Dür 4a/3, İrş 302a/1), *suf* (İrş 144a/7) ve *su* (Hayyâm 55, Tuh 35a/5, Mecm 7a/10) yazılışlarıyla geçmektedir. Çağatay ve Osmanlı sahası eserlerinde ise yalın hâlde iken yine *su* şeklinde olan kelime, ünlüyle başlayan ek aldığında ise bünyesindeki *v* sesini *y*'ye dönüştürmektedir. Çağ. *su* (SD 502), *çay suyu* (SD 282); Osm. *su* (DK-Dresden 24/10), *suyu* (DK-Dresden239/11). Çağdaş şive ve lehçelere baktığımızda ise *su* kelimesinin Eski Türkçedeki *sub* ve *suv*, Orta Türkçedeki *suv* şekillerindeki *b*, *v*, *w* seslerinin bazılarında *v* sesi ile korunduğunu (Hal. *suv*, Tkm. *suv*, Özb. *suv*, Kar. *suv*, Krç.-Blk. *suv*, Kum. *suv*, Tat. *siv*, Başk. *hiv*, K.Kalp. *suv*, Kzk. *suv*, Nog. *suv*, Çuv. *şiv*), bazılarında 13. yüzyıl Uygur Türkçesiyle yazılmış *Oğuz Kağan* destanında da gördüğümüz *g* sesinin bulunduğunu (Hks. *sug*, Şor. *sug*, Tuv. *sug*), bazılarında *v* veya *w* sesinin eriyerek uzun *u*: sesine dönüştüğünü (Kır. *su*:, Alt. *su*:, Yak. *u*:), bazılarında da bu sesin tamamen düştüğünü (T.T. *su*, Gag. *su*, Azr. *su*, Krm. *su*, YUyg. *su*, Çuv. *şu*) görmekteyiz. Tabii, verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere, bu ses değişmelerine ilâve olarak Eski Türkçedeki *sub* ~ *suv* kelimesinin başında bulunan *s* sesi de, Başkurt Türkçesinde *h*, Türkmen Türkçesinde peltek *s*, Çuvaşçada da *ş* seslerine dönüşmektedir. Yakutçada ise tamamen ortadan kalkmaktadır.

Su, Türkçenin menşei tam olarak bilinemeyen kelimelerinden biridir. Altay dil birliği çerçevesinde köken bilimine katkı sağlayan bir görüş, *su* kelimesinin menşei Altaycaya dayandırmaktadır. Bu görüşe göre Altaycada 'su' manasına geldiği farz edilen **siuba* kelimesi Ön Moğolcaya **usu*, Ön Türkçeye de **sıb* şeklinde geçmiştir. Dolayısıyla bu görüşe göre 'su' manasına gelen Moğolca *usun* ve Türkçe *su* kelimeleri aynı kökene dayanmaktadır (Starostin v.d. 2003, 2: 1285-1286).

Su kelimesinin Eski Türkçeden itibaren birçok türevine tesadüf etmekteyiz. Meselâ *Bilge Kağan* kitabesinde geçen *subs(u)z* kelimesinin asıl anlamı 'susuz' olmakla birlikte, metnin geçtiği bağlamdan söz konusu kelime ile 'susuz', yani 'çorak arazi'nin kastedildiği anlaşılmaktadır: *...tünli künli yiti öd(ü)şke subs(u)z k(e)çd(i)m* "...geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim." (BK-GD) Uygur metinlerinde *suv* kelimesinden +A eki ile

türetilen *suva-* fiili, 'sulamak' (İKP I 3) anlamına gelmektedir. Kâşgarî'de de bahse konu fiil *suwa-* şeklinde ve aynı manada geçmektedir:

Öñdün nelük yalwarmadıñ kaç kata bérdiñ tawar

Tulumlug bolup katındıñ kanıg emdi yér suwar

"O kadar mal vermeden önce niçin yalvarmadın, gerçi silahlandın ve direncin arttı, ancak kanın şimdi toprağı sular." (Kâş 249/9)

Uygur Türkçesinde 'sıvamak' manasına gelen bir *suva-* fiili daha bulunmaktadır: *ud mayakın suvap* 'sığır gübresini sıvayıp' (AY 477/2, 525/2). Her iki fiilin aynı fiil olduğu hususunda görüşler bulunsun da (Clouston 1972, 785a), söz konusu iki fiili eş sesli kelimeler olarak kabul etmek daha doğrudur. Çünkü Moğolcada da 'sıvamak' anlamına gelen *siba-* (Lessing v.d. 1995, 693a) kelimesi bulunmaktadır. Dolayısıyla biz Moğolca *siba-* fiili ile Eski Türkçedeki 'sıvamak' anlamındaki *suva-* fiilini biri diğerrinin varyantı olan tek fiil olduğunu düşünüyoruz.

Eski Türkçedeki 'sulamak' anlamına gelen *suva-* fiilinin başka türevleri de bulunmaktadır. Meselâ Uygur Türkçesinde geçen *suvat-* fiili 'ıslatmak' manasındadır: *suvataçısı* 'ıslatıcısı, sulatıcısı' (Hüen-ts VI 27/3). Kâşgarî'de de *suva-* fiilinin edilgen şekli olan 'sulanan' anlamında *suval-* fiili bulunmaktadır: *Tarıg suwaldı* "Tarla sulandı." (Kâş 331/2). Kâşgarî'de 'sulamak' manasına gelen bir diğerr kelime de *suwgar-* fiilidir: *Ol at suwgardı*. "O ata su verdi." (Kâş 360/17). Bu fiil de *suw* kelimesinden +*gAr* isimden fiil yapma eki ile türetilmiştir. Eski Türkçede aynı ekle türetilmiş birçok kelime bulunmaktadır: *başgar-* 'başlamak, rehberlik etmek' (TT 1: 11), *çinggar-* 'doğrulamak, incelemek' (TT 5: B/76), *edger-* 'desteklemek' (Kâş 121/1) gibi. *Suwgar-* fiili, Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinde aynı anlamını devam ettirmekle birlikte *suvar-* şekline dönüşmüştür: *suvar-* (Seng 243b/26, TTS 1: 649). Orta Türkçede 'sulamak' manasına gelen üçüncü fiilimiz de *suwla-* (Kâş 574/14) fiilidir. Bu fiil de *suw* kelimesi ile +*lA-* ekinden türetilmiştir. Kâşgarî'de *suwla-* fiilinin türevi olan *suwlañ* kelimesi, *suwlañ yıgaç* 'gövdesinde budak olmayan düzgün ağaç' (Kâş 612/14) ve *suwlañ saç* 'düz saç' (Kâş 612/15) örneklerinden de anlaşılacağı üzere 'pürüzsüz, düzgün, düz' anlamlarında kullanılmıştır.

Kâşgarî'de *suw* kelimesinin türevi olduğunu düşündüğümüz bir diğerr kelime de 'civık' ve 'seyrek' anlamlarına gelen *suvuk* (Kâş 517/3) kelimesidir. Sözlükte *suvuk*, *suw*'da olduğu gibi, *w* (ف) ile değil, *v* (و) ile yazılmıştır. Ancak sözlükte bir de 'civık, sulandırılmış olduğunu düşünmek' manasında *suwiglan-* (Kâş 400/3) fiilinin bulunması, *suvuk* kelimesinin *suw*'un türevi olabileceğini akla getirmektedir: *Ol balıg suwiglandı* "O balın civık olduğunu

düşündü." (Kâş 400/2-4). Kâşgarî, *suvuk*'a 'içine su katılmış olan herhangi bir sıvı; yoğurt veya pekmez suyla seyreltildiği zaman bu kelime kullanılır' anlamını vermiş ve tanıma örnek olarak da *suvuk yogrut* 'cıvık yoğurt' (Kâş 517/4), *suvuk kudruk* 'katır kuyruğu gibi uzun ve az kıllı olan kuyruk' (Kâş 517/4) tamlamalarını göstermiştir. *Suvuk* kelimesi *suw* kelimesi ile +*I*- isimden fiil ve -*k* fiilden isim yapma ekleriyle türetilmiş bir kelime olmalıdır. Kâşgarî'de 'gevşemek, cıvımak' manasında *suwiş-* fiilinin bulunması, **suwi-* fiilinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır: *Yogurmuş un suwişdi* "Yoğurulmuş hamur, içine çok fazla su konduğu için gevşedi." (Kâş 319/17-320/2)

Suvuk kelimesi Osmanlı Türkçesinde 'sulu, cıvık, akıcı' anlamlarında ve *sıvık* (TTS 5: 3462-3463) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bugün dilimizde bulunan *cıvık* kelimesi de zaten eski *sıvık*'ın günümüzde aldığı şekildedir. Yine *cıvi-* fiili de **suwi-* fiilinin varlığına bir başka açıdan delil teşkil etmektedir. Bugün dilimize yerleşmiş olan *sıvı* kelimesi ise Türk Dil Kurumunun öncülüğünde yapılan özleştirme çalışmaları kapsamında Arapça *mayi* karşılığında *sıvık*'tan elde edilmiş bir kelimedir.

Osmanlı Türkçesinde 17. yüzyıldan bu yana varlığını takip edebildiğimiz *ısla-*, *ıslan-* fiilleri ile *ıslak* ismi de bize göre *sıvık* kelimesinin birer türevi olmalıdır. Biz bu kelimeleri şöyle tahlil ediyoruz: *ısla-* < *sıvıkla-* < *suw+ı-k+la-*, *ıslan-* < *sıvıklan-* < *suw+ı-k+la-n-*, *ıslak* < *sıvıklak* < *suw+ı-k+la-k*. Kelimeler orta hecedeki *k* sesinin düşmesi neticesinde önce *sıvla-*, *sıvlan-*, *sıvlak*, daha sonra *v* sesinin erimesi ve metatez hadisesiyle de *ısla-*, *ıslan-*, *ıslak* şekillerine dönüşmüş olmalıdır.

Kısaltmalar

1. Eserler

Abuşka	<i>Abuşka Lugatı veya Çağatay Sözlüğü</i>
Aht	<i>Ahter-i Kebîr</i>
Aksan 1982	<i>Her Yönüyle Dil</i>
Arat 1987	<i>Vekayi II</i>
AY	<i>Altun Yaruk</i>
B-Elphinstone	<i>Bâburnâme'nin Elphinstone nüshası</i>
B-Haydarâbâd	<i>Bâburnâme'nin Haydarâbâd nüshası</i>
BK-D	<i>Bilge Kağan kitâbesinin doğu cephesi</i>
BK-K	<i>Bilge Kağan kitâbesinin kuzey cephesi</i>
Bul	<i>Kitâbu Bulgatü'l-müştâk fî Lugatı't-Türk ve'l-Kıfçak</i>
Caferoğlu 1968	<i>Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü</i>
CC	<i>Codex Cumanicus</i>
Clauson 1972	<i>An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish</i>
DK	<i>Dede Korkud Kitabı</i>
DK-Dresden	<i>Dede Korkud Kitabı'nın Dresden nüshası</i>
DK-Vatikan	<i>Dede Korkud Kitabı'nın Vatikan nüshası</i>
Doerfer 1965	<i>Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen-II</i>
DS	<i>Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü</i>
Dür	<i>Ed-dürretü'l-mudiyye fî'l-lugatı't-Türkiyye</i>
Erdal 1991	<i>Old Turkic Word Formation</i>
Eren 1999	<i>Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü</i>
Ergin 1963	<i>Dede Korkut Kitabı II</i>
Evl	<i>Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi</i>
Eyuboğlu 2004	<i>Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü</i>
Fİ	<i>Firdevsü'l-ikbâl</i>
Gabain 1988	<i>Eski Türkçenin Grameri</i>
Gharib 2004	<i>Sogdian Dictionary</i>

Gökyay 1976	<i>Dede Korkut Hikâyeleri</i>
Gökyay 2000	<i>Dedem Korkudun Kitabı</i>
GT	<i>Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân bi't-Türkî)</i>
Gürsoy Naskali v.d. 2007	<i>Hakasça-Türkçe Sözlük</i>
H	<i>Zur Heilkunde der Uiguren</i>
Hayyân	<i>Kitâb al-İdrâk Li-lisân al-Atrâk</i>
Hüen-ts	<i>Uygurskaya versiya biografii Syuan'-Tszana</i>
IrkB	<i>Irk Bitig</i>
İKB	<i>İyi ve Kötü Prens Öyküsü</i>
İrş	<i>İrşâdü'l-mülûk ve 's-selâtîn</i>
Kâş	<i>Kitâbu Dîvânî Lugâti't-Türk (Tıpkıbasım)</i>
Kav	<i>El-kavânînü'l-küllîyye li-zabti'l-lugati't-Türkiyye</i>
KB	<i>Kutadgu Bilig</i>
KB-Fergana	<i>Kutadgu Bilig'in Fergana nüshası</i>
KB-Mısır	<i>Kutadgu Bilig'in Mısır nüshası</i>
KT-G	<i>Kül Tigin kitâbesinin güney cephesi</i>
KT-GD	<i>Kül Tigin kitâbesinin güneydoğu cephesi</i>
KT-D	<i>Kül Tigin kitâbesinin doğu cephesi</i>
Lessing v.d. 1995	<i>Mongolian-English Dictionary</i>
Marufov 1981	<i>Özbek Tilining İzahlı Lugati</i>
Mayt	<i>Maytrısimit</i>
ME	<i>Mukaddimetü'l-edeb</i>
Mecm	<i>Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî</i>
Mehmed Es'ad 1216	<i>Lehçetü'l-lugat</i>
MM	<i>Mu'inü'l-mürîd</i>
Neh	<i>Nehcü'l-ferâdis</i>
Nişanyan 2007	<i>Sözlerin Soy Ağacı</i>
OK	<i>Oğuz Kağan destanı</i>
Pelliot 1914	<i>"La version ouigure de l'histoire des princes Kalyânamkara et Pâpamkara"</i>
Rab	<i>Kısasü'l-enbiyâ</i>
Radloff 1960	<i>Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte</i>

SD	<i>Sekkâkî Dîvânı</i>
Seng	<i>Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân</i>
Sevortyan 1974	<i>Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov-I</i>
Starostin v.d. 2003	<i>Etymological Dictionary of the Altaic Languages</i>
Şeyh Süleyman 1298	<i>Lûgat-ı Çağatay ve Türki-yi Osmânî</i>
T	<i>Tonyukuk kitâbesi</i>
Tietze 2002	<i>Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı</i>
TKY	<i>Temür Kutluk Yarlığı</i>
Toparlı v.d. 2007	<i>Kıpçak Türkçesi Sözlüğü</i>
TT	<i>Türkische Turfan-texte</i>
TTS	<i>Tanıklariyle Tarama Sözlüğü</i>
Tuh	<i>Ettuhfet-üz-zekiyye Fil-lûgat-it-Türkiye</i>

2. Diller

Alt.	Altay Türkçesi
Ar.	Arapça
Azr.	Azerî Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaşça
E.A.T.	Eski Anadolu Türkçesi
E.T.	Eski Türkçe
Far.	Farsça
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakaniye Türkçesi
Hal.	Halaç Türkçesi
Har.	Harezmi Türkçesi
Hks.	Hakas Türkçesi
Kar.	Karaim Türkçesi
KKlp.	Kara Kalpak Türkçesi
Krç.-Blk.	Karaçay Balkar Türkçesi
Kıp.	Kıpçak Türkçesi

Kır.	Kırgız Türkçesi
Krm.	Kırım Türkçesi
Kum.	Kumuk Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Osm.	Osmanlı Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
SUyg	Sarı Uygur Türkçesi
Şor.	Şor Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tel.	Altay Türkçesinin Teleüt ağzı
T.H.A.	Türkiye Halk Ağızları
Tkm.	Türkmen Türkçesi
T.T.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Yak.	Yakutça
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Kaynaklar

Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil*. 3 cilt. TDK yayınları: 439. Ankara, 1982.

Arat, Reşit Rahmeti, hzl. *Yûsuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig I: Metin*. 3. baskı. TDK yayınları: 458. Ankara, 1991.

Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig III: İndeks*. Yayımlayanlar Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya ve Nuri Yüce, TKAE yayınları: 47, İstanbul, 1979.

Arat, Reşit Rahmeti. *Vekayi: Babur'un Hatıratı*. 2. cilt, 2. baskı. TTK yayınları. Ankara, 1987

Ata, Aysu, hzl. *Rabgûzî. Kısasü'l-enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I: Giriş, Metin, Tıpkıbasım*. TDK yayınları: 681-1. Ankara, 1997.

Ata, Aysu. *Rabgûzî. Kısasü'l-enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II: Dizin*. TDK yayınları: 681-2. Ankara, 1997.

Ata, Aysu. *Nehcü'l-ferâdis Uştmaahlarnıñ Açuk Yolu Cennetlerin Açık Yolu III: Dizin-Sözlük*. TDK yayınları: 518. Ankara, 1998.

Atalay, Besim. *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*. 4 cilt. 2. baskı. TDK yayınları: 521. Ankara, 1985-86.

- Atalay, Besim. *Ettuhfet-üz-zekiyye Fil-lugat-it-Türkiyye*. TDK yayınları: C. II. 21. İstanbul, 1945.
- Atalay, Besim. *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara, 1970.
- Bang, W. Ve G. R. Rahmeti. *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul, 1936.
- Baskakov, N. A., A. Zayaçkovskiy, S. M. Şapşal. *Karaimsko-russko-pol'skiy slovar'*. Pod redaktsiey, İzdatel'stvo Russkiy Yazık. Moskova, 1974.
- Battal, Aptullah. *İbnü Mühennâ Lugati*. 2. baskı. TDK yayınları: 9. Ankara, 1988.
- Bayram, Bülent. *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi: Sözlük*. Konya, 2007.
- Caferoğlu, Ahmet. *Abû Hayyân. Kitâb al-İdrâk Li-lisân al-Atrâk*. İstanbul, 1931.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK yayınları: 260. İstanbul, 1968.
- Clauson, Gerard. *Sanglax A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdî Xân: Facsimile Text with an Introduction and Indices*. Yayımlayan MESSRS. Luzac and Company Ltd. Londra, 1960.
- Clauson, Gerard. *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford Üniversitesi yayınları. Oxford, 1972.
- Dankoff, Robert. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. Katkılarla İngilizceden Çeviren Semih Tezcan. Türk Dilleri Araştırmaları dizisi: 37. İstanbul, 2004.
- Dankoff, Robert ve James Kelly. *Mahmûd el-Kâşgarî. Compendium of The Turkic Dialects: Edited and Translated with Introduction and Indices = Türk Şiveleri Lugati, Dîvânü Lugat-it-Türk: İnceleme, Tenkidli Metin, İngilizce Tercüme, Dizinler*. Yayımlayanlar Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin. 3 cilt. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları: 7. Harvard, 1982-85.
- Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. 4 cilt. Wiesbaden, 1963-1975.
- Eckmann, János, hzl. *Nehcü'l-ferâdis Uştmahtarınıñ Açuq Yolu Cennetlerin Açık Yolu: I Metin, II Tıpkıbasım*. Yayımlayanlar Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar. TDK yayınları: 518. Ankara, 1995.
- Eraslan, Kemal, haz. *Mevlânâ Sekkâkî Dîvânı*. TDK yayınları: 720. Ankara, 1999.
- Ercilasun, A. Bican, A. M. Aliyev, A. Şayhulov, E. Z. Kajibek, K. Konkobay uulu, B. Yusuf, C. Göklenov, V. U. Mahpir ve A. Çeçenov. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü: Kılavuz Kitap*. C. 1, Kültür Bakanlığı yayınları: 1371, kaynak eserler dizisi: 54. Ankara, 1991.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. 2 cilt. Yayımlayan Otto Harrassowitz, Turcologica Bd. 7. Wiesbaden, 1991.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara, 1999.

- Ergin, Muharrem, hzl. *Dede Korkut Kitabı I: Giriş, Metin, Faksimile*. 3. baskı. TDK yayınları: 169. Ankara, 1994.
- Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı II: İndeks, Gramer*. TDK yayınları: 219. Ankara, 1963.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak yayınları. İstanbul, 2002.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Topkopi Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu ve Dizini*. 1. kitabı haz. Orhan Şaik Gökyay. YKY yayınları. İstanbul, 1996; 2. kitabı haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. YKY yayınları. İstanbul, 1999; 4. kitabı haz. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman. YKY yayınları. İstanbul, 2001; 5. kitabı haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve İbrahim Sezgin. YKY yayınları. İstanbul, 2001; 6. kitabı haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. YKY yayınları. İstanbul, 2002; 7. kitabı haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff. YKY yayınları. İstanbul, 2003; 8. kitabı haz. Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff. YKY yayınları. İstanbul, 2003.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. 4. baskı. Sosyal Yayınlar. İstanbul, 2004.
- von Gabain, Annemarie. *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren Mehmet Akalın. TDK yayınları: 332. Ankara, 1988.
- Gharib, B. *Sogdian Dictionary: Sodgan, Persian, English*. 2 cilt. Tahran, 2004.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dede Korkut Hikâyeleri*. Kültür Bakanlığı yayınları: 256. İstanbul, 1976.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı*. MEB yayınları: 3409. İstanbul, 2000.
- Grønbech, K. *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhag, 1942.
- Grønbech, K. *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. Çeviren Kemal Aytaç. Kültür Bakanlığı yayınları. Ankara, 1992.
- Gürsoy-Naskali, Emine ve Muvaffak Duranlı. *N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın "Oyrotskorusskiy slovar"ından Genişletilmiş Altayca-Türkçe Sözlük*. TDK yayınları: 725. Ankara, 1999.
- Gürsoy Naskali, Emine, Viktor Butanayev, Almagül İsina, Erdal Şahin, Liaisan Şahin ve Aylin Koç. *Hakasça-Türkçe Sözlük*. TDK yayınları: 917. Ankara, 2007.
- Jarring, Gunnar. *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund, 1964.
- Hamilton, James Russell, hzl. *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. TDK yayınları: 682. Ankara, 1998.
- Houtsma, M. Th. *Ein türkisch-arabisches Glossar*. Leiden, 1894.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi, hzl. *Seyf-i Sarâyî. Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türki)*. TDK yayınları: 544. Ankara, 1989.

- Kaçalin, Mustafa. *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*. İstanbul, 2006.
- Kaya, Ceval. *Uygurca Altun Yaruk: Giriş, Metin, Dizin*. TDK yayınları: 607. Ankara, 1994.
- Koç, Kenan, Ayabek Bayniyazov ve Vehbi Başkapan. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara, 2003.
- Kültür Bakanlığı. *Mahmûd b. el-Huseyn b. Muhammed el-Kâşgarî. Kitâbu Dîvâni Lugâti't-Türk: Tıpkıbasım*. Kültür Bakanlığı yayınları: 1205. Ankara, 1990.
- Lessing, Ferdinand D., Mattai Haltod, John Gambojab Hangin ve Serge Kassatkin. *Mongolian-English Dictionary*. 3. baskı. Bloomington, Indiana, 1995.
- Ma'rufov, Z. M. *Özbek Tilining İzahlı Lugati*. Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası A.S. Puşkin Namidagi Til ve Adabiyat İnstitüti. 2 cilt. Moskova, 1981.
- Mehmed Es'ad [Efendi]. *Lehçetü'l-lugat*. İstanbul, 1216 [1810]
- Mehmed Es'ad [Efendi]. *Lehçetü'l-lugat*. Hazırlayan Ahmet Kırkkılıç. TDK yayınları: 732. Ankara, 1999.
- Nadelyaev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev ve A. M. Şerbak. *Drevnetyurkskiy slovar'*. Akademiya Nauk SSSR İnstitüt Yazıkoznaniya. Leningrad, 1969.
- Necip, Necipoviç Emir. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Çeviren İklil Kurban. TDK yayınları: 615. Ankara, 1995.
- Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. 3. baskı. İstanbul, 2007.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. TDK yayınları: 529. Ankara, 1987.
- Orucov, E. E. *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*. 4 cilt. Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitütü. Bakü, 1964-80-83-87.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi: Kaynaklar ve Açıklamaları ile Destanlar*. Cilt 2. TTK yayınları. Ankara, 1995.
- Özyetgin, A. Melek. *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. TDK yayınları: 658. Ankara, 1996.
- Pelliot, Paul. "La version ouigure de l'histoire des princes Kalyânankara et Pâpamkara." *T'oung Pao*. 15 (1914), 225-272.
- Poppe, N. N. *Mongol'skiy Slovar': Mukaddimat al-adab*. 3 cilt. Akademiya Nauk SSSR. Moskova, Leningrad, 1938.
- Radloff, Wilhelm. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*. 2. baskı, 4 cilt. 's-Gravenhage, 1960.
- Räsänen, Martti. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki, 1969.

- Sevortyan, E. V. *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov*. 3 cilt. Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, Moskova, 1974, 1978, 1980.
- Starostin, Sergey, Anna Dybo ve Oleg Mudrak. *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. 3. cilt. Leiden, Boston, 2003.
- Şen, Mesut. Gâzi "Zahîrüddîn Muhammed Bâbur. Bâburnâme: Giriş, Metin (Kâbil ve Hindistan Bölümleri), Açıklamalı Dizin." Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 1993.
- Şeyh Süleyman Efendi. *Lûgat-ı Çağatay ve Türkî-yi Osmânî*. İstanbul, 1298 [1882].
- Tavkul, Ufuk. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. TDK yayınları: 770. Ankara, 2000.
- Tekin, Şinasi, hzl. *Uygurca Metinler II: Maytrisimit, Burkancıların Mehdîsi, Meitreya ile Buluşma, Uygurca İptidâî Bir Dram*. Erzurum Atatürk Üniversitesi yayınları: 263. Ankara, 1976.
- Tekin, Şinasi. *İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*. Simurg yayınları: 41. İstanbul, 2001.
- Tekin, Talât. *II. Yüzyıl Türk Şiiri: Dîvânü Lugâtî't-Türk'teki Manzum Parçalar*. TDK yayınları: 541. Ankara, 1989.
- Tekin, Talât. haz. *Orhon Yazıtları*. TDK yayınları: 540. Ankara, 1988.
- Tekin, Talât. *Tunyukuk Yazıtı*. Yayımlayan Mehmet Ölmez. Türk Dilleri Araştırmaları dizisi: 5. Ankara, 1994.
- Tekin, Talât. *İrk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*. Editörler Nurettin Demir ve Emine Yılmaz. Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları: 1. Ankara, 2004.
- Tekin, Talât, Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhâl Ölmez ve Süer Ekin. *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Türk dilleri araştırmaları dizisi: 18. Ankara, 1995.
- Tezcan, Semih ve Hendrik Boeschoten. *Dede Korkut Oğuznameleri*. Yapı Kredi Yayınları: 1441. Kâzım Taşkent klâsik yapıtlar dizisi: 39. İstanbul, 2001.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. C. 1 (A-E). Simurg yayınları: 56, sözlük 2. İstanbul-Wien, 2002.
- Toparlı, Recep ve Mustafa Argunşah. *Mu'inü'l-mürîd*. TDK yayınları: 925. Ankara, 2008.
- Toparlı, Recep. *İrşâdü'l-mülûk ve 's-selâtin*. TDK yayınları: 555. Ankara, 1992.
- Toparlı, Recep. *Ed-Dürretü'l-mudiyye Fi'l-lugati't-Türkiyye*. TDK yayınları: 836. Ankara, 2003.
- Toparlı, Recep, Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık. *El-Kavânînü'l-küllîye Li-zabti'l-lugati't-Türkiyye*. TDK yayınları: 728. Ankara, 1999.
- Toparlı, Recep, M. Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık. *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*. TDK yayınları: 763. Ankara, 2000.

- Toparlı, Recep, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. TDK yayınları: 835. Ankara, 2007.
- Tuguşeva, L. Y. *Uygurskaya versiya biografii Syuan'-Tszana: Fragmentı iz Leningradskogo rukopisnogo sobraniya İnstituta bostokovedeniya AN SSSR*. Moskova, 1991.
- Türk Dil Kurumu. *Yûsuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig: Fergana Nüshası, Tıpkıbasım II*. İstanbul, 1943.
- Türk Dil Kurumu. *Yûsuf Hâs Hâcib. Kutadgu Bilig: Mısır Nüshası, Tıpkıbasım III*. İstanbul, 1943.
- Türk Dil Kurumu. *13. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklariyle Tarama Sözlüğü*. 8 cilt. TDK yayınları: 212. Ankara, 1963-77.
- Türk Dil Kurumu. *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*. 12 cilt. TDK yayınları: 211/4. Ankara, 1963-79.
- Yudahin, K. K. *Kirgizsko-russkiy slovar' = Kırgızça-Orusça Sözdük*. Moskova, 1965.
- Yüce, Nuri, hzl. *Zamahşarî el-Hârizmî, Mukaddimetü'l-edeb Hârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüshası: Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. TDK yayınları: 535 Ankara, 1988.
- Zajaczkowski, Ananiasz. *Najstarsza Wersja Turecka: Husräv u Sîrîn Qutba*. C. 3. Varşova, 1961.